

УДК 340.01; 34.01:001.89, 330.3(4/9); 338.1(4/9)

УКПП

№ держреєстрації 0120U105071

Інв. №

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет (СумДУ)
вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40007, тел. (0542) 33-40-58

ЗАТВЕРДЖУЮ
проректор з наукової роботи
д-р фіз.-мат. наук, професор
_____ А. М. Чорноус

ЗВІТ
ПРО НАУКОВО-ДОСЛІДНУ РОБОТУ
Суспільно-політичне життя та повсякдення на українських землях
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ ТА ПОВСЯКДЕННІСТЬ
НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
(остаточний)

Науковий керівник НДР
Завідувач кафедри історії
д-р істор. наук, професор

_____ С.І. Дегтярьов

2023

Рукопис закінчено 31.10.2023 р.

Результати роботи розглянуті науковою радою СумДУ, протокол від _____ № _____

СПИСОК АВТОРІВ

Керівник НДР

Завідувач кафедри історії,
д-р істор. наук, професор

(31.10.2023)

С.І. Дегтярьов
(вступ, розділ 2,
висновки)

Відповідальний виконавець,

Ст. викладач кафедри історії,
канд. істор. наук

(31.10.2023)

В.М. Король
(розділ 3)

Виконавці

Доцент кафедри історії,
канд. істор. наук, доцент

(31.10.2023)

А.В. Гончаренко
(розділ 1)

Доцент кафедри історії,
канд. істор. наук, доцент

(31.10.2023)

В.А. Нестеренко
(розділ 3)

Доцент кафедри історії,
канд. істор. наук, доцент

(31.10.2023)

В.М. Власенко
(розділ 2)

Доцент кафедри історії,
канд. істор. наук, доцент

(31.10.2023)

А.І. Зякун
(розділ 3)

Доцент кафедри історії,
канд. істор. наук, доцент

(31.10.2023)

Н.В. Лобко
(розділ 2, перелік
джерел посилання)

РЕФЕРАТ

Звіт про науково-дослідну роботу: 100 с., 82 джерела.

ДЖЕРЕЛА, ДІАСПОРА, ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ, ІСТОРІОГРАФІЯ,
ЛІВОБЕРЕЖЖЯ, СЛОБОЖАНЩИНА, УКРАЇНА, УРБАНІЗАЦІЯ

Об'єктом дослідження є суспільно-політичне та повсякденне життя на українських землях. **Предметом** дослідження є загальнонаціональний потенціал історичних фактів української історії, на яку постійно впливають різні історико-політичні та соціально-економічні чинники.

Мета дослідження: вивчення внутрішніх та зовнішньополітичних чинників, які впливали на суспільно-політичні процеси на українських землях, а також їх взаємозв'язок із повсякденним життям різних верств українського населення ранньомодерної та модерної доби. Особливості соціально-економічних, етнодемографічних процесів та соціокультурних явищ у різних регіонах України. Досягнення мети планується через залучення до наукового обігу досі невідомих та маловідомих джерел (архівних, опублікованих нормативних, мемуарних матеріалів, періодичної преси тощо). Дослідження спиратиметься на загальнонаукові та спеціальні принципи і методи наукового пізнання. Теоретичні та практичні напрацювання в ході роботи над темою стануть основою для вдосконалення навчальних програм історичних дисциплін для здобувачів вищої освіти.

Методи, що застосовуються під час роботи над темою: історико-порівняльний, ретроспективний, дедуктивний та інші.

Прогнозується, що результати проведеного дослідження можуть бути використані для уточнення і поглиблення існуючих знань про суспільно-політичні процеси, що відбувалися в Україні; підготовки або корекції регіональних програм з дослідження історичної спадщини населення України; перегляду навчальних програм з історії України чи рідного краю для середніх навчальних закладів і ЗВО.

ЗМІСТ

Вступ	5
1 Ступінь розробленості досліджуваної проблеми	6
2 Громадські і політичні діячі України (XIX – перша половина XX ст.)	15
2.1 Кость Мацієвич – учений і дипломат	15
2.2 Сергій Тимошенко – український дипломат і архітектор	22
2.3 Василь Андрієвський – громадсько-політичний діяч	32
2.4 Леонід Фролов – маловідомі факти біографії	39
3 Урбанізаційні процеси в Україні в середині XX століття: загальноукраїнський та регіональний аспекти	43
3.1 Повоєнна відбудова виробничої та соціальної інфраструктури сільської місцевості	43
3.2 Діяльність системи державних трудових резервів як фактор урбанізації	54
3.3 Процес сільської електрифікації	64
3.4 Освітній рівень і підвищення кваліфікації персоналу закладів професійно-технічної освіти у період повоєнної відбудови України	70
3.5 Організація дозвілля в навчальних закладах системи трудових резервів	79
Висновки	93
Перелік джерел посилання	94

ВСТУП

Суспільно-політичне життя на українських землях майже завжди було активним, але при цьому довгий час (протягом всього періоду перебування цих територій у складі Російської імперії, Радянського Союзу) йому приділялося недостатньо дослідницької уваги. Лише в останні десятиліття ситуація почала активно змінюватися. Але при цьому дуже багато фактів потребують подальшого переосмислення. Це зокрема, роль окремих постатей у суспільно-політичному житті України, вплив окремих інституцій на суспільне і повсякденне життя українців та багато інших аспектів цього життя. Таке переосмислення допоможе виявити і проаналізувати першопричини кризових явищ в українському суспільстві, які з'явилися вже доволі давно, але продовжують існувати донині, розколюючи українське суспільство і заважаючи націє- і державотворчим процесам. Вищенаведеним і обґрунтовується актуальність теми.

Основна увага у даному дослідженні буде приділена вивченню ролі низки українських громадсько-політичних діячів, вчених першої половини ХХ століття у суспільно-політичному житті України. Часто їхній вплив на ці процеси був помітним навіть під час їхнього перебування на еміграції. Окрім того, нами буде значна увага приділена урбанізаційним процесам, які відбувалися на українських землях у період після Другої світової війни, а саме, як вони вплинули на розвиток сільської інфраструктури, системи професійно-технічної освіти, повсякдення і дозвілля різних категорій населення (селян, молоді тощо).

1 СТУПІНЬ РОЗРОБЛЕНОСТІ ДОСЛІДЖУВАНОЇ ПРОБЛЕМИ

В українській історіографії знайшли широке висвітлення різноманітні сторони життя української еміграції взагалі й окремих персоналій зокрема у міжвоєнній Чехословаччині. Проте і нині залишаються проблеми у висвітленні діяльності окремих громадсько-політичних діячів і науковців, які брали участь у створенні та розбудові УГА. До таких можна віднести агронома, професора, колишнього міністра закордонних справ УНР Костянтина (Костя) Адріановича Мацієвича (1873–1942). І хоча про його емігрантський період (не беремо до уваги інші періоди його життя) написано багато в Україні, Польщі та Румунії, де він був головою Надзвичайної дипломатичної місії УНР та лідером української політичної еміграції, чимало сторінок його біографії чехословацького періоду потребують висвітлення й уточнення. Деякі праці стосувалися його громадсько-політичної діяльності у Чехословаччині і лише одна – його роботі в академії й Українському технічно-господарському інституті в Празі – спадкоємцю УГА.

Короткі біографічні дані про І. Мірного містять некрологи та спогади про нього, опубліковані на сторінка емігрантської преси у 1937-1938 рр. У незалежній Україні перші публікації про нашого земляка з'явилися наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. в енциклопедично-довідкових виданнях. Поодинокі та невеликі за обсягом статті сучасних українських авторів розкривають окремі сторони біографії І. Мірного часів Української революції 1917-1921 рр. та емігрантського періоду. Чимало сторінок його життєвого шляху і понині не з'ясовано.

Серед науковців, які після революційних подій 1917-1921 рр. в Україні та Росії опинилися в еміграції в Королівстві сербів, хорватів і словенців (КСХС, з 1929 р. – Югославія), було чимало уродженців України. Вони відзначилися на різних нивах громадського та науково-освітнього життя не тільки еміграції, але й країни перебування. До кола наукових інтересів декого з них належало й українознавство. Саме в цій галузі науки відзначився історик Олексій Єлачич

(*Алексеј Јелачић*, 1892-1941). Незважаючи на його великий творчий здобуток (кілька монографій, підручники, численні статті, рецензії тощо), спеціальних робіт щодо біографії та наукової діяльності вченого бракує. В Україні є лише одна публікація про українські сторінки біографії О. Єлачича. У працях українських дослідників щодо розподілу культурних цінностей між Україною та Росією у 1917-1918 рр., а також російських, сербських і хорватських авторів з історії Росії та еміграції з Росії й України в Югославії його прізвище згадується поряд з іншими науковцями-емігрантами.

Серед когорти провідних діячів української політичної еміграції в Королівстві сербів, хорватів і словенців (КСХС, з 1929 р. – Югославія) поважне місце належить Пилипу Чорному. Незважаючи на те, що в науковій літературі з історії української еміграції його ім'я неодноразово згадувалося щодо Української громади *Кобзар* у Смедерево, Союзу українських організацій Югославії, причетності до Військового міністерства УНР в еміграції, участі у громадському та культурному житті української еміграції, взаємин з югославською владою та російською еміграцією, дотепер бракує праць біографічного характеру. Невідомою була і доля громадського діяча після приходу до Югославії червоної армії. Нещодавно виявлена у Галузевому державному архіві Служби безпеки України архівно-слідча справа Пилипа Чорного проливає світло на деякі сторінки його біографії та долю після арешту радянською спецслужбою СМЕРШ (*Смерть шпионам*).

Навколо постаті і дати смерті лідера української військової еміграції в Румунії Гната Єрмиловича Порохівського на сторінках наукової й науково-популярної періодики та мемуарної літератури точилися суперечки. Донедавна мало хто знав, що він був співробітником румунської спецслужби – Спеціальної служби інформації (СІІ, *Serviciul Special de Informații*). Чимало сторінок його біографії ще залишаються нез'ясованими або потребують уточнення. Серед – них міжвоєнний період, коли Г. Порохівський, перебуваючи в еміграції, був представником військового міністра УНР в еміграції в Румунії, виконував різноманітні завдання Уряду УНР не тільки в Румунії, але і в інших

країнах Європи. Історіографія зазначеної проблеми невелика, але її варто проаналізувати, оскільки існує низка суперечливих моментів у висвітленні біографії Г. Порохівського. Перші згадки про нього як коменданта таборів інтернованих українських вояків у Румунії подані наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. у монографіях І. Срібняка, М. Павленка, Н. Сидоренко, одного з очільників управи інтернованих вояків-українців у польських таборах у Ланцуті та Домб'є – О. Колянчука, представника спецслужб УНР в еміграції – В. Сідака та Т. Вронської.

Ім'я Сергія Прокоповича Тимошенка в СРСР й УРСР згадувалося зрідка і переважно в негативному контексті. Лише у 70-х рр. ХХ ст. на сторінках мистецької періодици з'явилися перші згадки про С. Тимошенка як одного з теоретиків і практиків українського архітектурного модерну (національний романтизм) початку ХХ ст., а 2021 р. побачила світ перша книга про нього, в якій йдеться переважно про творчу спадщину митця. Але свого часу він був відомим громадсько-політичним діячем, його підпис стоїть під міжнародними договорами УНР.

Михайло Миколайович Мухин свого часу в Чехословаччині та Німеччині був відомою людиною в середовищі українських емігрантів, але нині годі шукати його докладну біографію в енциклопедично-довідкових виданнях та науковій періодиці. Декілька рядків містять гасла в Енциклопедії українознавства та Wikipedia. Дещо більше інформації про нього подано у довіднику «Українська журналістика в іменах», в Енциклопедії Сучасної України йдеться переважно про його літературно-публіцистичну творчість. Стислу й іноді суперечливу інформацію, зокрема щодо дати його народження та походження батьків, містять некрологи. Окремі аспекти літературознавчої та публіцистичної діяльності розкрито у спогадах М. Антоновича, опублікованих на сторінках паризької газети «Українське слово» (1969, 4 січня), та роботах М. Неврлого і М. Ільницького. Але в усіх цих публікаціях або взагалі не згадується період його життя під час Української революції 1917-1921 рр., або зазначено, що після революції він емігрував.

Недослідженою залишається постать Сергія Даниловича Комарецького. В Енциклопедії історії України гасла про нього немає, а в Енциклопедії українознавства та Енциклопедії Сучасної України (ЕСУ) хоча і є біографічні нариси, але бракує інформації про участь С. Комарецького у розбудові державних інституцій періоду революції. Нещодавно знайдені документи його особової справи 1920-1921 рр., що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, розкривають нові епізоди його біографії часів Директорії.

Історіографія біографії Я. Моралевича також невелика. Це – гасла у Вікіпедії та Енциклопедії Сучасної України, згадки про нього у монографіях та статтях наукової періодики. Більш докладно його участь у розробці економічної програми ОУН розкрита у роботі В. Панченка. Але спеціальних робіт біографічного характеру про Я. Моралевича ще не написано.

Біографії та діяльність членів родини Степана Федака, громадська і журналістська діяльність дружини і доньки (Ольга Кузьмович, 1917–2012, криптонім: О-ка) Л. Шепаровича знайшли відображення в науковій літературі, то інформації про Лева Шепаровича вкрай мало – лише гасла в енциклопедичних виданнях. Знайдені нещодавно в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України документи розкривають нові сторінки біографії. Це його особова справа у фонді (9) Міністерства народного господарства УНР періоду Директорії.

Тематика повоєнних урбанізаційних процесів в Україні знайшла своє відображення в науковій літературі. Проте за радянської влади спектр досліджуваних питань міської історії суттєво обмежувався офіційними ідеологічними концепціями і партійними настановами. Ґрунтовне об'єктивне вивчення впливу радянської державної політики і соціально-економічних факторів на урбанізаційний розвиток країни розпочався лише з отриманням Україною незалежності. Серед сучасної історіографії відповідного напрямку передовсім варто згадати праці М. Алфьорова та Я. Гирича. Дослідженням трудових мобілізацій для проведення відбудови індустріальних центрів

займаються В. Гаврилов і К. Жбанова. Праці, що безпосередньо стосуються функціонування системи професійно-технічної підготовки кадрів повоєнного періоду, належать М. Лободі і А. Селецькому. Серед робіт західних авторів необхідно відзначити монографію британського історика Д. Фільцера, який торкається питання трудових резервів в контексті аналізу становища робітничої верстви доби пізнього сталінізму.

Тематика повоєнного відновлення економіки включно з розвитком інфраструктури на селі доволі активно розроблялася радянськими вченими. Зокрема, увагу привертають роботи В. І. Юрчука, І. П. Кожукала та колективу науковців під керівництвом О. В. Краснова. Крім спеціальних розвідок цей напрямом знайшов висвітлення і в узагальнювальних фундаментальних історичних працях, тенденція до створення яких спостерігалася в часи т. зв. «застою». Так, повоєнній відбудові сільської місцевості присвячені 2-й том видання «Розвиток народного господарства Української РСР (1917-1967)», 6-й том праці «История социалистической экономики СССР», 2-й том «Історії селянства Української РСР».

Проте радянська історіографія цього питання є помітно тенденційною в оцінках і висновках. Усі наукові роботи тієї доби обов'язково писалися відповідно до установок комуністичної ідеології та офіційної точки зору влади на минуле. При чому одним з ключових елементів цих досліджень неминуче ставало обґрунтування твердження про керівну і організуючу роль партії у справі відновленні народного господарства.

У незалежній Україні вчені отримали змогу дослідити повоєнну відбудову інфраструктури сільської місцевості неупереджено, вже з об'єктивних позицій. Зокрема, варто згадати праці В. К. Барана і О. Г. Бажана, в яких узагальнено аналізується процес відновлення економіки села у другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. Житлове і громадське будівництво, розвиток економічної та соціальної інфраструктури цього періоду вивчають В. В. Ревенко, І. В. Сушик, Т. В. Терещенко і О. О. Тітіка. Повоєнна відбудова освітніх установ на селі досліджувалася Н. Л. Коваленко (Єфимчук) і В. В. Мічудою.

Проте історичні праці вищезгаданих науковців здебільшого фокусуються на певних вузьких галузевих аспектах розвитку інфраструктури повоєнного села. До того ж більшість робіт зосереджуються на аналізі результатів відбудови, залишаючи поза увагою або лише побіжно торкаючись самого процесу відновлення.

У радянський час повоєнну електрифікацію українського села активно досліджували Є. Дягієва, М. Кватира, І. Некрасова. Проте ці роботи були помітно тенденційними. Вони лише трансливали офіційні погляди комуністичної влади на відповідні події.

У роки незалежності з об'єктивних позицій зазначену тематику аналізують О. Горбатюк та О. Нікілев. Проте низка аспектів і досі залишаються недостатньо дослідженими. Зокрема, додаткового вивчення потребує відображення заходів з розвитку електроенергетичної галузі на селі в тогочасних місцевих засобах масової інформації.

Основи історіографії системи державних трудових резервів було закладено у 1950-х роках. Перші змістовні наукові праці з цієї теми належали А. Веселову, Ф. Блінчевському та Г. Зеленко. Пізніше цей напрямок розробляли С. Батишев та Є. Котляр. На рівні Української РСР систему ДТР досліджував О. Терещенко, В. Юрчук та І. Кожукало. Однак ці праці відзначаються тенденційністю, оскільки писалися за чіткими настановами влади.

У пострадянські часи історики отримали можливість досліджувати цю тему вже з об'єктивних позицій. Цим напрямом у незалежній Україні займаються А. Бомбандерова, М. Лобода, А. Селецький. Серед сучасних західних учених, які торкалися цієї теми, слід зазначити Д. Фільцера, Л. Кумеля, М. Крагха.

Проте ми змушені відзначити, що сьогодні інтенсивність дослідження історії системи ДТР є невиправдано низькою. До того ж ціла низка аспектів її минулого залишається поза увагою вчених. Так, питання професійного рівня педагогічного персоналу та підвищення його кваліфікації розглядаються лише побіжно.

Сучасна українська історіографія навчальних закладів трудових резервів сформувалася разом з отриманням державою незалежності. Перш за все, даній проблематиці була присвячена дисертація О. Бомбандьорової (2000). Автором було з'ясовано низку істотних недоліків навчально-виховної роботи шкіл та училищ. Наголошувалося на невідповідності матеріального забезпечення більшості закладів професійно-технічної освіти України офіційним нормам.

Роль шкіл та училищ державних трудових резервів у формуванні робітничих кадрів під час відбудови важкої промисловості України розглянуто М. Лободою (2012). Діяльність закладів системи трудових резервів з підготовки персоналу для машинобудування вивчала Л. Хойнацька (2003). Також у її монографії давалися ґрунтовні оцінки соціальній та молодіжній політиці радянського уряду.

У роботах І. Лікарчука (1998) та А. Селецького (2012) подається реконструкція педагогічного досвіду професійної освіти 1940-х – 1950-х рр. Розглядаються організаційно-педагогічні форми і зміст підготовки, а також методи управління державних трудових резервів в умовах функціонування адміністративно-командної системи.

Заслужують уваги також роботи Г. Голиша (2005), І. Грідіної та Н. Касьянкової (2008), в яких аналізуються наслідки війни для неповнолітніх громадян, тогочасні проблеми сирітства і безпритульності. Зверталася увага на значну роль системи трудових резервів у подоланні згаданих проблем у повоєнні часи.

Цінним є дослідження О. Янковської (2014), що стосується державної соціальної політики у другій половині 1940-х – середині 1950-х рр., а також її сприйняття пересічними мешканцями України. Були відображені жахливі нестатки, напівголодне існування, важка праця молодих осіб, що були призвані чи добровільно потрапили до шкіл фабрично-заводського навчання.

Комплексні дослідження суспільно-політичного та культурно-освітнього розвитку України повоєнної доби як тла, на якому здійснювалася діяльність системи трудових резервів, знаходимо у В. Барана (2003) і Л. Ковпак (2007).

Тематика трудових резервів знайшла відображення і на регіональному рівні. Зокрема, умови навчання та праці трудрезервників Донбасу вивчали Н. Шипік (2012), П. Добров та Я. Овчиннікова (2008). Діяльність трудових резервів у західних областях України досліджував В. Король (2015).

У 2004 р. світ побачило унікальне видання енциклопедичного характеру: «Профтехосвіта України ХХ ст.». Воно містить нариси з історії професійно-технічної освіти кожної області України та біографічні відомості визначних діячів даної галузі. Однак авторами текстів цього видання здебільшого виступили не науковці, а педагоги і краєзнавці-аматори (Ничкало, 2004).

Щодо західних дослідників, то вони довгий час не мали можливості дати виважений аналіз діяльності радянської системи професійно-технічної освіти через обмеженість у доступі до об'єктивних джерел інформації в умовах «Холодної війни».

Активне дослідження радянської системи трудових резервів західними вченими почалося лише після розпаду Радянського Союзу, коли іноземні науковці отримали доступ до його архівів. Перш за все, варто відзначити напрацювання британського вченого Д. Фільцера. Дослідник висвітлював радянську політику мобілізації молоді до трудових резервів в умовах повоєнної відбудови та ті соціально-економічні й демографічні деформації, до яких вона призводила. Окремо вченим вивчався стан медичного обслуговування і санітарно-епідеміологічні заходи, пов'язані з переміщенням призваної молоді на великі відстані.

Британка слов'янського походження О. Кучеренко (2012) звертається до історії системи державних трудових резервів у рамках вивчення становища радянських дітей у роки II Світової війни. Дослідниця підкреслює, що трудові резерви стали засобом масового використання праці неповнолітніх та їх соціалізації відповідно до вимог тоталітарної системи.

Загалом у сучасній науковій літературі з історії профтехосвіти тією чи іншою мірою знайшли своє відображення більшість ключових аспектів функціонування навчальних закладів трудових резервів. Однак практично всі

роботи з відповідної тематики якщо і торкаються питання організації дозвілля учнів-трудрезервників і управління позанавчальним життям в установах профтехосвіти, то лише побіжно. І це виглядає навіть дещо парадоксально, враховуючи наявність значної уваги до ретроспективного вивчення менеджменту соціокультурної діяльності та різноманітних аспектів його розвитку. Наприклад, на загально-теоретичному рівні досліджуються передумови, характер і етапи формування сучасної системи управління соціокультурним компонентом життєдіяльності суспільства, було здійснено теоретико-історичний аналіз і виявлення базових детермінант генезису культури механістичного менеджменту.

Якщо брати до уваги конкретно-історичні дослідження дозвілля різних груп населення соціалістичної епохи, то організацію проведення вільного часу радянських робітників висвітлюють Л. Сігельбаум (1999), В. Гіргінов (2017), Д. Кроулі та С. Рейд (2010). На дозвіллі студентів закладів вищої освіти сфокусовано праці Й. Зайди (2014), Н. Хоменко (2009), Г. Ціпурського (2016).

Водночас ми маємо констатувати відсутність сучасного спеціального дослідження, яке б об'єктивно висвітлювало заходи з організації дозвілля в профтехосвітніх установах, реальний стан рекреації і позанавчальної діяльності учнів, а також містило комплексний аналіз соціокультурних особливостей функціонування системи державних трудових резервів повоєнної України. Існує потреба детального вивчення досвіду здійснення планування, управління та контролю над культурно-дозвіллевим компонентом діяльності закладів професійної освіти в екстремальних умовах відбудови зруйнованої економіки.

2 ГРОМАДСЬКІ І ПОЛІТИЧНІ ДІЯЧІ УКРАЇНИ (XIX – ПЕРША ПОЛОВИНА XX СТ.)

2.1 Кость Мацієвич – учений і дипломат

Кость Мацієвич народився 18 травня 1873 р. в с. Деремезна, нині Обухівського р-ну Київської обл. Навчався у Білоцерківському реальному училищі, 4-й Київській гімназії, 1898 р. закінчив Інститут сільського господарства і лісівництва в Ново-Олександрії (нині м. Пулави, Польща). Був вченим секретарем Полтавського товариства сільського господарства, агрономом Полтавського повітового земства, губернським агрономом Саратовської губернії. Під час російської революції 1905–1907 рр. заснував у Саратові осередок Всеросійського селянського союзу, був членом тамтешньої Української громади. У грудні 1905 р. був заарештований царською владою. Восени 1906 р. повернувся на Київщину. У 1907–1915 рр. (з перервами) – редактор журналу «Хлібороб», «Агрономического журнала» «Южно-Русской сельскохозяйственной газеты», тижневика «Наша справа» (Харків). За участь у революції з осені 1909 р. до весни 1912 р. перебував у Васильківській в'язниці. З 1912 р. був агрономом Харківського товариства сільського господарства, заступником голови Комітету сприяння сільськогосподарській кооперації. 1915 р. переїхав до Петрограда, де був професором Кам'яноостровських (пізніше сільськогосподарський інститут) та Вищих Стебутівських жіночих курсів, лектором місцевої філії Московського народного університету ім. О. Шанявського, керівником економічного відділу Всеросійського земського союзу, членом Ліги аграрних реформ Вільного економічного товариства. Належав до Української радикально-демократичної партії (пізніше Українська партія соціалістів-федералістів) і Товариства українських поступовців.

Навесні 1917 р. К. Мацієвич повернувся в Україну. 7 квітня був обраний до ЦК УРДП, репрезентував партію в Українській Центральній Раді та її Малій раді. З серпня – товариш (заступник) генерального секретаря земельних справ,

автор проекту аграрної реформи на засадах індивідуального трудового господарства зі збереженням земельної власності. Не погоджуючись з ідеєю соціалізації землі, 19 грудня 1917 р. вийшов у відставку. Працював у Київському губернському земстві, був заступником голови Всеукраїнського земського союзу, членом української делегації на мирних переговорах із РСФРР та комісії з укладання торговельних договорів з країнами Четверного союзу, редактором «Вісника Громадської Агрономії», професором Комерційного та Політехнічного інститутів, членом низки центральних кооперативних інституцій та організатором I Всеукраїнського агрономічно-економічного з'їзду.

Під час гетьманату П. Скоропадського К. Мацієвич належав до Українського національного союзу. У січні–лютому 1919 р. в Яссах, Бухаресті й Одесі за дорученням Директорії УНР вів переговори з представниками країн Антанти. У лютому-квітні 1919 р. очолював Міністерство закордонних справ УНР, з червня того ж року – Надзвичайну дипломатичну місію(НДМ) УНР в Румунії, а після її ліквідації восени 1923 р. – Громадсько-допомоговий комітет української еміграції в Румунії, філію Українського товариства прихильників Ліги Націй в Румунії, публікувався в румунській пресі.

У листопаді 1920 р. Уряд УНР змушений був вийти на територію Польщі. Перебував у Тарнові. У грудні 1921 р. там же була заснована Спілка техніків сільського господарства в еміграції (СТСГЕ). До її управи входили Б. Іваницький, О. Михайловський, Л. Фролов, В. Мельник та В. Чередиїв. З метою поширення інформації про Спілку, налагодження зв'язків із відповідними фахівцями та працевлаштування своїх членів управа надіслала листи голові Українського громадського комітету в Чехословаччині М. Шаповалу та голові НДМ УНР в Румунії К. Мацієвичу. У відповіді на лист професор, погодившись на вступ до Спілки, зазначив, що перебування за кордоном треба використати для набуття фахових і технічних знань. На початку 1922 р. управа СТСГЕ звернулася до М. Шаповала з пропозицією заснувати сільськогосподарський факультет при Українському вільному

університеті (УВУ) в Празі або агрономічні курси. Управа Спілки радилася з К. Мацієвичемі щодо професорсько-викладацького складу факультету. Крім того, у 1922 р. в УВУ ставилося питання про створення на факультеті права і суспільних наук кафедри сільськогосподарської економії. Очолити її пропонували Костянтину Адріановичу. Оцінюючи його науковий рівень, відомий економіст В. Тимошенко писав: *«Багата і широка наукова і практична діяльність проф. К. А. Мацієвича рівно ж ті наукові кваліфікації, котрі він мав від вищих фахових шкіл України і Росії, не залишають ніякого сумніву, що проф. К. А. Мацієвич є дуже бажаний член кожної Української наукової установи в якості професора по своєму фаху...»*. Але питання про відкриття при УВУ як факультету, так і кафедри сільськогосподарської економії так і не було вирішено.

Невдовзі ідея відкриття вищої школи була реалізована Українським громадським комітетом у Празі. Завдяки йому та фінансовій підтримці чеської влади у квітні 1922 р. в Подєбрадах була заснована Українська господарська академія. Чимало членів Спілки переїхало до Чехословаччини, де і почали працювати в УГА.

Після ліквідації НДМ УНР в Румунії восени 1923 р. К.Мацієвич подав заявку на проходження докторського іспиту та вступу на роботу до румунського університету, але коли отримав запрошення від Української господарської академії (УГА) в Подєбрадах, то одразу погодився. Того ж року його обрали професором УГА. Але оскільки дисципліни, які він повинен був читати, викладалися на старших курсах, то остаточно переїхав до Чехословаччини лише у лютому 1925 р. Він викладав такі курси: сільськогосподарська економія, сільськогосподарська кооперація, сільськогосподарська політика і громадська агрономія для майбутніх агрономів та сільськогосподарська кооперація й організація сільського господарства для майбутніх економістів. У липні 1925 р. його кандидатуру висували на посаду проректора, 1927–1928 навчальному році він був деканом агрономічно-лісового факультету.

Академія видавала навчальну літературу, словники, збірники, журнали. Професор був членом факультетської редакційної колегії «Записок Української Господарської Академії в Ч.С.Р» (Т. II, вип. 3) та опублікував на його сторінках працю «Один з головних елементів сучасної хліборобської кризи», в якій йшлося про світову економічну кризу кінця 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст.

При УГА існувала низка навчально-допоміжних, науково-професійних, культурно-освітніх, культурно-економічних та суто культурних, мистецьких і спортивних організацій. Так, К. Мацієвич вів семінар із сільськогосподарської економії, був членом Агрономічного товариства при УГА, на засіданнях якого виголошував доповіді. Товариство мало власний друкований орган – збірник «Молодий агроном». На його сторінках публікувалися роботи професора. При УГА діяло Видавництво «Кооперативний фонд імені Василя Доманицького», серед фундаторів та членів якого був К. Мацієвич. Там він очолював редакцію серії збірників, присвячених проблемам сільського господарства, та публікував у них свої праці. У 1926 р. за редакцією двох співробітників УГА К. Мацієвича й Є. Чикаленка та під егідою Спілки українських техніків сільського господарства в Ч.С.Р. побачив світ «Сільськогосподарський збірник», де була опублікована стаття професора «Про сільськогосподарські райони України».

Ще одним спільним проектом Спілки й УГА став Російсько-український сільськогосподарський словник (літери А – К). Основну роботу було виконано головою термінологічної комісії УГА й одночасно членом Спілки Є. Чикаленком. Витрати на видання словника взяли на себе УГА (350 корон), СУТСГ на чолі із К. Мацієвичем (450 корон) та Віктор Доманицький (96,60 корон).

Напередодні та під час світової економічної кризи 1929–1932 рр. чехословацька влада почала згортати фінансову допомогу українським емігрантам взагалі й вищим українським школам зокрема. У 1931–1939 рр. Кость Адріанович був членом Товариства прихильників УГА. 4 січня 1932 р. він взяв участь у нараді професури Академії, на якій бурхливо обговорювалися пропозиції Товариства у справі заснування позаочної політехніки. Невдовзі на

базі Академії відкрився Український технічно-господарський інститут (УТГІ) із заочною формою навчання, який після закриття у 1935 р. УГА став самостійним закладом. Заходами УГА/УТГІ побачили світ підручники, курси лекцій, брошури, програми досліджень тощо. Навчальні та наукові матеріали для студентів публікувалися на сторінках «Журналу шкільного листування УТГІ при УГА», зокрема й К. Мацієвича. У 1937 р. в Подєбрадах побачив світ конспект лекцій (вступні лекції) з курсу «Головні засади громадської агрономії» для студентів УТГІ. Зауважимо, що професор ще у 1925–1926 рр. на засіданнях професорської ради УГА пропонував відкрити при Академії заочні курси для вільних слухачів, але тоді ця пропозиція не була прийнята колегами.

Професор представляв УГА і на наукових форумах. Ще в січні 1925 р. у листуванні С. Петлюри з К. Мацієвичем йшлося про організацію в Празі наукового з'їзду українських учених. Професор був головою агрономічно-лісової підсекції I Українського наукового з'їзду, що відбувся 3–7 жовтня 1926 р. в Празі, та виголосив доповідь «Про сільськогосподарські райони України». На II Українському науковому з'їзді, що відбувся 20–24 березня 1932 р. в Празі, К. Мацієвич виступив двічі. Перша доповідь називалася «Проблема аграрного перенаселення України», друга – «Колективізація селянського господарства на Україні».

Під час згортання фінансової допомоги українським освітнім і науковим інституціям з ініціативи професорів вищих шкіл 7 грудня 1932 р. в Празі була заснована Українська наукова асоціація. Її головною метою було «плекати українську науку в усіх галузях знання». Очолив Асоціацію ректор УГА Б. Іваницький, а головою відділу технічних та економічних наук обрали К. Мацієвича. Згодом він став заступником голови Наукової ради, а з квітня 1936 р. – головою Асоціації.

Зауважимо, що Кость Адрианович брав активну участь в українському науковому житті і поза межами Чехословаччини. У лютому 1930 р. у Варшаві був створений Український науковий інститут. Його очолив О. Лотоцький, який і запросив до співпраці К. Мацієвича. Науково-дослідна діяльність

інституту провадилася у різноманітних комісіях та семінарах. Наприкінці 1930 р. було започатковано економічний семінар. Його очолили К. Мацієвич і В. Садовський. На засіданнях семінару розглядалися важливі наукові проблеми. У 1931 р. на одному з них обговорювалася доповідь Костя Адріановича «Аграрна криза». У виданні «Праці Українського наукового інституту» були опубліковані його роботи «Сільсько-господарська політика ССРСР у світлі аграрної кризи» та «Колективізація селянського господарства на Україні».

К. Мацієвич налагодив зв'язок із Науковим товариством ім. Тараса Шевченка (НТШ) у Львові. У 1938 р. НТШ започаткувало вісник українознавства «Сьогодні і минуле» (за редакцією В. Сімовича), де була опублікована стаття К. Мацієвича «Сільське господарство У.С.С.Р у порівнянні із світовим» (1939, Ч. 1). Професор співробітничав також із редакцією «Сільськогосподарської енциклопедії» у Львові, друкувався у львівських журналах «Кооперативна республіка» й «Український агрономічний вісник».

Влітку 1941 р., коли при культурно-науковому відділенні Українського Національного Об'єднання Протекторату Чехії та Моравії створювалися фахові комісії, К. Мацієвич взяв участь у роботі сільськогосподарської комісії. На її засіданнях виголосив доповідь «Завдання сільськогосподарської політики та її напрями в перехідний період», яка наступного року вийшла окремою книгою, та презентував вступ до книги «Аграрна реформа в Україні».

Восени 1941 р. К. Мацієвич переїхав до Києва, де у жовтні увійшов до складу Української національної ради. Проте невдовзі повернувся до Праги, де і помер 2 квітня 1942 р. Його прах поховано у Колумбарії Української господарської академії на місцевому кладовищі у Подебрадах.

Перед смертю професор усно зробив заповіт, в якому йшлося про передачу УТГІ всіх його коштів з метою відкриття при ньому «Фундації імені Костя Мацієвича». Виконавцями своєї волі встановив професорів І. Феценка-Чопівського, В. Садовського, М. Добриловського та д-ра В. Трепке. Невдовзі був схвалений статут Фундації. Її мета – організація всебічної допомоги окремим особам і організаціям для досліджень аграрної справи в Україні, а

саме: 1) аграрного законодавства, 2) розмірів та характеру національного земельного фонду, 3) форм землеволодіння та землекористування, 4) систем сільського господарства, 5) систем окремих галузей сільського господарства (рільництва, скотарства тощо), 6) різних форм кооперації в сільському господарстві, 7) впливу урядової аграрної політики та економічної політики на стан і розвиток сільського господарства, 8) форм станових організацій та їх діяльності й впливу на розвиток сільського господарства, 9) організаційних форм сільських господарств та стану агротехніки в них, 10) форм громадсько-агрономічних організацій, існуючих в Україні та в інших країнах, що найбільш відповідають сучасним політичним, економічним та культурно-побутовим умовам України, 11) впливу громадсько-агрономічних заходів та праці громадсько-агрономічних організацій та установ на розвиток сільського господарства, 12) стану дослідної справи та найближчих практичних завдань дослідних установ, 13) стану сільськогосподарської освіти та потреб у ній, 14) впливу різних форм сільськогосподарської освіти та різних форм поширення сільськогосподарського знання серед населення на прогрес сільського господарства, 15) питань організації збуту сільськогосподарської продукції, розбудови елеваторів, холодників та транспортної мережі для потреб сільського господарства, 16) стану та потреби меліорації, впливу переведених уже меліорацій на розвиток сільського господарства та питань організації меліоративних фондів та ін. Для досягнення цієї мети Фондація: організовує та встановлює дослідницькі стипендії для працівників у зазначених галузях сільського господарства та сільськогосподарської економіки, оголошує конкурси для написання праць з цих фахів, допомагає у проведенні анкетування і дослідів, видає виконані праці і матеріали з цих галузей та іншими способами організує допомогу для студій аграрної справи в Україні. Керував фундацією Сенат УТГІ за планами та кошторисами, затвердженими Професорською Радою Інституту. До комітету Фондації увійшли В. Доманицький (голова), В. Садовський (заступник), В. Чередиїв (скарбник), М. Міткович (бухгалтер) і М. Бутовський (секретар). Згодом до складу комітету кооптували українських

емігрантів із Німеччини, Польщі, Чехословаччини та м. Данциг. Першими 4-річними стипендіатами стали д-ри Кушніренко, М. Савчак й О. Руцак та інженери Т. Краснокутський, Г. Денисенко, К. Ніщененко. Але з наближенням до Чехословаччини червоної армії Фондація припинила своє існування.

Отже, активна участь Костя Адріановича Мацієвича у створенні та роботі Української господарської академії в Подєбрадах й Українського технічно-господарського інституту свідчить про його неабиякі організаторські здібності, високий фаховий рівень, авторитет не лише серед колег, але і широких кіл української еміграції. Саме завдяки йому при УГА діяли семінар із сільськогосподарської економіки й Агрономічне товариство, було запроваджено видання низки збірників і періодичних видань. Він був серед організаторів українських наукових форумів, друкувався в українській та зарубіжній періодиці, очолював низку фахових організацій. Перспективними, на думку автора, є дослідження громадсько-політичної діяльності К. Мацієвича як в Україні, так і в еміграції.

2.2 Сергій Тимошенко – український дипломат і архітектор

Сергій Прокопович народився 23 січня (4 лютого) 1881 р. в с. Базилівка, нині Конотопського р-ну Сумської обл., в родині почесного громадянина, землеміра. Батько Прокіп Тимофійович походив із селян, мати Юзефіна Яківна – з польської родини Сарнавських. Одружилися батьки 1876 р. У сім'ї було четверо дітей. Старший брат Степан став видатним науковцем у галузі теоретичної механіки й опору матеріалів, професором кількох вітчизняних й американських університетів, одним з організаторів і перших академіків Української академії наук (1918), членом зарубіжних академій наук та наукових товариств. Молодший брат Володимир – економіст, за часів Української Держави був заступником міністра торгу і промисловості, членом української делегації на Паризьку мирну конференцію, згодом – професором українських і зарубіжних університетів, співробітником Міністерства торгівлі США. Його підпис стоїть під низкою угод, укладених Українською Державою з країнами

Четверного союзу. Всі троє братів опинилися в еміграції. Молодша сестра Анна все життя прожила в СРСР.

Початкову освіту С. Тимошенко здобув удома, середню – в Роменському реальному училищі. У 1898 р. вступив до Петербурзького інституту цивільних інженерів (ПІЦІ). У столиці долучився до українського руху, 1899 р. був серед засновників легальної Української студентської громади в Петербурзі, 1902 р. – головою Української громади при ПІЦІ. Брав участь у демонстраціях. Під час однієї з них поблизу Народного дому був тяжко поранений, заарештований і відправлений до Петровської в'язниці. З 1903 р. він – член Північного комітету Революційної української партії (РУП). Виконував ризиковані партійні доручення. Першим серед партійців апробував шлях перевезення нелегальної літератури зі Львова через Чернівці до Києва. У 1904 р. як представник Української студентської громади взяв участь у Загальному студентському з'їзді нелегальних українських громад, що відбувся в Галичині У січні 1905 р. під час демонстрації на Певчеському мосту був тяжко поранений і ледь вижив. Після розпаду РУП на декілька партій С. Тимошенко увійшов до складу УСДРП. Того ж року очолив тільки-но створений у ПІЦІ нелегальний студентський гурток прибічників розвитку української архітектури «Громада» (гурток української архітектури).

У 1906 р. С. Тимошенко закінчив інститут, отримавши «свідоцтво на право производства работ», оскільки закінчив повний курс навчання в інституті, підготував всі дипломні проекти, але не захистив їх на державному іспиті внаслідок студентських страйків. Імовірно, іспит він склав 1907 р. Хоча професійну діяльність розпочав ще під час навчання в інституті. У 1904–1906 рр. працював техніком на будівництві станції Київ-Товарний, Київського державного банку в Липках (нині Національний банк України), реконструкції Оранієнбаумської пристані в Кронштадті, 1906–1908 рр. – інженером на перебудові залізничного вузла станції Ковель (за проектом О. Вербицького) й одночасно у місцевому повітовому земстві. Під його керівництвом («виконавець робіт») були збудовані великий палац, приміщення

кондукторських і паровозних бригад, школа, інтернат, склад тощо, за його проєктами – земський повітовий шпиталь, жіноча гімназія ім. Пирогової.

У 1908 р. Сергій Прокопович переїхав до Києва, де працював інженером з нових будов «служби путі» у технічному відділі Південно-Західної залізниці. За його проєктами в українському стилі були зведені 4-поверхові будинки по вул. Маріїнсько-Благовіщенській (будинок С. Лаврентьєва, нині Саксаганського, 101) та по вул. Паньківській, 8 (будинок Й. Юркевича). У Києві С. Тимошенко долучився до місцевого товариства «Просвіта», яке тоді очолював Б. Грінченко. У травні 1909 р. його обрали головою радитовариства.

У 1909 р. С. Тимошенко переїхав до Харкова, куди його запросили на будівництво Північно-Донецької залізниці. Спочатку був старшим інженером, з 1913 р. – начальником технічного відділу та заступником головного інженера з будівництва залізничної лінії. Брав участь у проєктуванні будинку управління Північно-Донецької залізниці, проєктуванні та будівництві залізничних ліній Льгов–Харків–Ізюм–Родакове, Готня–Зінаїдіно, Федорівка–Скадовськ, Яма–Бахмут–Микитівка та різноманітної інфраструктури до них, а з червня 1918 р. – у будівництві залізниці Гришино–Рівне (інженер з особливих доручень, заступник начальника робіт). Був начальником відділу з розробки проєкту електрифікації Донецького басейну «Углеток». Мав власне бюро-майстерню, яке виконувало проєкти промислового і цивільного будівництва, зокрема курортних комплексів на узбережжі Чорного моря, у Слов'янську та Святогорську, будівлі Костянтиноградської повітової земської управи, кустарного складу-музею в Полтаві, кількох народних домів на Полтавщині тощо.

С. Тимошенко брав активну участь у мистецькому житті Харкова й України. Він – один із керівників Українського імені Г. Квітки-Основ'яненка літературно-художнього та етнографічного товариства, голова Українського художньо-архітектурного відділення Харківського літературно-художнього гуртка, до складу якого входили С. Васильківський, В. Кричевський, К. Жуков, О. Линник та інші митці. Відділення ініціювало низку конкурсів, зокрема

проєкту надгробного пам'ятника в українському стилі на могилі композитора М. Лисенка. У 1912–1913 рр. щодо інформаційної підтримки конкурсу через газету «Рада» та виготовлення проєкту пам'ятника саме в українському стилі С. Тимошенко від імені відділення листувався з Є. Чикаленком. У 1913 р. незалежне журі визначило переможців цього конкурсу. Першу премію отримав С. Тимошенко.

Починаючи з 1907 р., архітектор і митець щороку презентував свої роботи на художніх виставках в Єлисаветграді, Києві, Харкові, Москві та інших містах. Здобув близько 10 нагород на мистецьких конкурсах. Був членом журі III конкурсу проєктів спорудження пам'ятника Т. Шевченку в Києві.

У творчому доробку харківського періоду життя С. Тимошенка налічувалося декілька десятків різноманітних архітектурних об'єктів, зокрема і в українському стилі – будинки на вул. Плеханівській, 29 та Мироносицькій, 1, особняк Г. Томицького у Мордвинському провулку, будинок міського училища ім. Т. Г. Шевченка на Павловській дачі (вул. Чугуївська, 35а), будинки І. Бойка на вул. Мироносицький, 44 (співавтори П. Соколов, П. Ширшов) та М. Попова на вул. Катеринославській (Полтавський шлях, 46), надгробні пам'ятники на могилах композитора М. Лисенка, інженера О. Варяниціна (2 проєкти), художника С. Васильківського та інші.

Після початку революції в лютому 1917 р. С. Тимошенко поринув у громадсько-політичну роботу. Він був головою Харківського громадського комітету, Харківської губернської ради, заступником голови Харківського виконавчого комітету, гласним Харківського губернського земства, делегатом Всеукраїнського з'їзду земств. Його обрали до управи Української Ради Харківщини, на Всеукраїнському національному конгресі – до Української Центральної Ради, а в листопаді 1917 р. – головою Селянського з'їзду Слобідської України. У листопаді 1918 р. С. Тимошенко підтримав повстання проти гетьмана П. Скоропадського і невдовзі був призначений губернським комісаром Харківщини. Взимку 1918–1919 рр. розпочався наступ більшовиків на Харків. У січні 1919 р. С. Тимошенко виїхав до Києва за військовою

допомогою, але тогочасний Голова Директорії УНР В. Винниченко не повірив його інформації і невдовзі місто захопили більшовики. Більше до Харкова митець не повернувся. Там залишилося все його майно й архів з копіями всіх проектів, зокрема і робіт в українському стилі (40 проектів на 120 аркушах).

На початку 1919 р. С. Тимошенко став старшим інженером Міністерства шляхів УНР, а в серпні того ж року очолив його в уряді І. Мазепи. У 1920–1921 рр. він залишався міністром шляхів і в урядах В. Прокоповича й А. Лівичького. У складні часи протистояння УНР з більшовиками та білогвардійцями брав безпосередню участь в евакуації, реевакуації та відбудові залізниць у смузі військових дій армії УНР. У Короткому огляді діяльності Міністерства шляхів за 1920 р. С. Тимошенко зазначив, що з метою придбання залізничного рухомого складу, відбудови майстерень, відновлення пароплавства проводилися переговори із закордонними дипломатичними представництвами та консорціумами. Для інформування зарубіжних фінансово-промислових кіл про стан транспортних комунікацій і залучення коштів для їх відбудови та використання в майбутньому була видана спеціальна брошура французькою мовою.

Упродовж революції 1917–1921 рр. УНР намагалася знайти союзників на території колишньої Російської імперії. Серед них був і Кубанський Край (Кубанська Народна Республіка). У 1919 – першій половині 1920 рр. йшлося про реалізацію проекту Чорноморської федерації та координацію дій в антибільшовицькій боротьбі. Відбувалася підготовка до укладання українсько-кубанського союзного договору. До цієї справи долучився і С. Тимошенко. Він брав участь у переговорах та підписанні угоди між урядами Української Народної Республіки та Кубанського Краю про визнання незалежності обох українських держав і співробітництво та взаємодопомогу між ними. 7 серпня у Варшаві договір був укладений. З боку України його підписали А. Лівичький, С. Тимошенко, С. Стемповський та І. Феценко-Чопівський, Кубані – Г. Білий, І. Івасюк та П. Сулятицький.

Напружена робота в уряді, постійні роз'їзди по країні та за її межами (Варшава, Бухарест) не давали С. Тимошенку можливості для творчої діяльності. Але він сприяв створенню Українського архітектурного інституту, який очолив його знайомий по навчанню в ПЦІ Д. Дяченко.

У листопаді 1920 р. у складі уряду й армії УНР С. Тимошенко змушений був перейти на територію Польщі. Спочатку перебував у Тарнові, де проживав у готелі «*Брістоль*» (номер 3, офіс міністра). Працюючи в уряді, представляв його інтереси у Вищій військовій раді УНР, був членом Ради Республіки (обраний від органів самоврядування), брав участь у підготовці Другого Зимового походу армії УНР, зокрема у засіданнях військової та закордонної комісії.

У 1921 р. під час перебування у Тарнові С. Тимошенко склав план відбудови транспортної мережі України, яка була зруйнована внаслідок військових дій під час Першої світової війни та революційних подій. Після повернення уряду УНР в Україну пропонував розпочати відбудову залізниці за європейським зразком – перейти на європейську колію (шириною 1435 мм.) та придбання відповідного рухомого складу. Був підготовлений і поданий на розгляд Директорії спеціальний законопроект про «*перешивку колії*». С. Тимошенко листувався з міністром закордонних справ А. Ніковським щодо отримання інформації про стан транспортних мереж у сусідніх державах, придбання матеріалів та відповідної документації для відбудови всієї системи сполучення в Україні, створення за кордоном транспортних або транспортно-економічних комісій, які б діяли під егідою дипломатичних представництв УНР.

Але 5 серпня 1921 р. через незгоду з політикою С. Петлюри Сергій Прокопович вийшов зі складу уряду УНР. Це не завадило йому взяти участь у Другому Зимовому поході та пройти разом з армією УНР важкий шлях аж до останнього бою під м. Базар. Згодом він був нагороджений Хрестом Симона Петлюри. На початку 1922 р. йому пропонували посаду міністра внутрішніх справ УНР, але він відмовився.

Відхід від політичної діяльності та переїзд наприкінці 1921 р. до Львова дали можливість С. Тимошенку зосередитися на професійній діяльності. Він працював в архітектурних бюро «Іван Левінський» та Польського будівельного товариства, був членом Гуртка українських пластиків, у грудні 1921 р. – одним із фундаторів Гуртка діячів українського мистецтва у Львові (ГДУМ). Презентував свої твори на мистецьких виставках. Його роботи експонувалися на чотирьох виставках ГДУМ у Львові, що відбулися у 1922–1924, 1926 рр. у приміщеннях музею Наукового товариства імені Шевченка та Національного музею. Найбільш відомі проекти цього періоду – греко-католицької церкви св. Андрія і Йосафата у Левандівці, церкви і монастиря св. Іоанна Хрестителя у Зарваниці, церков св. Андрія Первозванного на Клепарові, Успіння Пр. Богородиці у Мразниці (Борислав), дерев'яної Покровської церкви у Бронниках та декілька десятків реалізованих і нереалізованих проектів церков, іконостасів, громадських будівель (ратуші, готелі, школи, музеї, народні доми, газетні кіоски), приватних маєтків і віл, виставкових павільйонів, низки надгробних пам'ятників учасникам Української революції 1917–1921 рр. у Східній Галичині та на Волині. У Львові Сергій Прокопович виявив себе і на громадській ниві, ставши спочатку членом Товариства допомоги емігрантам з Великої України та їх родинам, а потім одним з його керівників.

С. Тимошенко намагався знайти себе і на викладацькій ниві. За порадою старшого брата архітектор звернувся до професорської ради Загребського політехнічного інституту щодо працевлаштування. Заочно його обрали асистентом кафедри будівництва. У грудні 1922 р. з такою ж пропозицією він звернувся до професорської ради Української господарської академії (УГА), яка тільки-но відкрилася в Подєбрадах. У січні наступного року його обрали доцентом (розпочав роботу на посаді доцента 5 січня 1924 р., оскільки викладав дисципліни на старших курсах), 1925 р. – професором кафедри будівництва, деканом інженерного факультету, 1927 р. – ректором УГА. Лектор академії О. Козловський згадував: «Обрання проф. Сергія Тимошенка Ректором Академії сталося в роки критичної ситуації школи у 1927-1928 рр.,

коли під впливом економічної кризи чеська влада під тиском парламенту почала редуцію державних видатків, що відбилося на бюджеті Академії. Треба було вжити енергійних заходів, щоб врятувати школу. Тут очі всіх звернулися на проф. С. Тимошенка. Він дійсно повів енергійну підготовчу працю для здобуття дозволу на впис нових студентів». Наступного року його знову обрали ректором, але міністр землеробства ЧСР не затвердив цей вибір. Упродовж двох років він очолював кафедри будівництва, будівництва й архітектури та водно-санітарної техніки.

Серед колег та студентів Сергій Прокопович мав репутацію вправного лектора. *«На теоретичних годинах з будівництва та технології будівельних матеріалів, – згадували колеги, – професор С. Тимошенко подавав таку силу прикладів із своєї багатой і цікавої практики, що теорія переставала бути сухою».* Заходами Академії 1924 р. у Подебрадах вийшов друком його курс лекцій *«Будівельні матеріали, їх властивості, дослідження та виготовлення».*

Одночасно С. Тимошенко працював і в інших вищих школах. Наприкінці 1923 р. в Празі з ініціативи Українського товариства пластичного мистецтва була створена Українська студія пластичного мистецтва. Серед її фундаторів – С. Тимошенко. Він же вів клас архітектури. Студія щорічно влаштовували виставки. На першій з них, що відбулася у жовтні-листопаді 1924 р., експонувалися роботи професорів Студії І. Кулеця, С. Мака, І. Мозалевського, К. Стаховського, С. Тимошенка. Архітектор представив репродукції церкви поблизу Дрогобича, дев'ятибанної церкви, будівлі ратуші малого міста та панського маєтку.

Творчий доробок С. Тимошенка чеського періоду склали проекти церков, музеїв, народних домів, шкіл, невеликих архітектурних об'єктів, які знайшли втілення в Чехії та Галичині. У 1929 р. за його проектом на Ольшанському кладовищі в Празі було встановлено пам'ятник на могилі міністра пошт і телеграфу УНР, посла УНР у Відні Г. Сидоренка. Деякі свої роботи митець передав до Музею визвольної боротьби України (МВБУ), що діяв з 1925 р. в Празі, зокрема проєкт будинку панської віли (акварель).

У Чехословаччині С. Тимошенко займався і громадсько-політичною діяльністю. Був членом закордонної групи УСДРП. У 1929 р. підписав резолюцію-протест викладацького складу УГА проти масових арештів в УСРР, зокрема у справі Спілки визволення України (СВУ). Аналогом СВУ в еміграції було Братство української державності (БУД) – надпартійна, таємна організація української політичної еліти для боротьби проти більшовиків (передпарламент в еміграції), яка мала вплив на політику Державного Центру Української Народної Республіки в еміграції. С. Тимошенко був членом подебрадського осередку БУД. Він також належав до низки громадських і фахових організацій, зокрема видавництва *«Кооперативний фонд імені Василя Доманицького»*, де був редактором технічно-індустріальної секції, Української спілки техніків сільського господарства у Чехословаччині (1924–1926), Українського історично-філологічного товариства в Празі.

Наприкінці 1929 р. Степан Прокопович прийняв польське громадянство і навесні наступного року переїхав до Луцька, що був центром воєводства. Спочатку очолив будівельний відділ окружного земельного управління, 1934 р. став референтом будівельного відділу Волинського воєводського управління. Виявив себе на громадсько-політичній ниві. У 1931 р. його обрали до Луцької міської ради, 1932 р. – управи культурно-освітньої організації *«Рідна хата»*, 1933 р. – управи *«Товариства ім. Лесі Українки»*. Очолював також Українське спортивне товариство *«Стир»* та Видавниче товариство ім. К. Острозького.

У Луцьку С. Тимошенко приєднався до групи колишніх діячів УНР, які сповідували ідею співпраці з польською владою в межах політики прометеїзму. Цю групу підтримував волинський воєвода Г. Юзевський, колишній заступник міністра внутрішніх справ УНР. Наслідком цього українсько-польського порозуміння стала легітимізація проурядової регіональної політичної партії – Волинського українського об'єднання (ВУО). Сергій Прокопович був одним з його фундаторів, а з 1936 р. – керівником. Завдяки ВУО у 1933 р. було створено Волинський громадський комітет допомоги голодуючим у радянській Україні, заступником голови якого став С. Тимошенко. Він же очолив нелегальну

організацію – Луцький центр УНР, яку польська влада розглядала як альтернативу уряду УНР в еміграції на чолі з А. Лівичьким. Кандидатом на прем'єрство був саме С. Тимошенко. Він же був віце-головою Повітової ради Безпартійного блоку співпраці з урядом, з 1935 р. – членом сейму, 1938 р. – сенату Речі Посполитої. Спочатку був заступником голови, а з 1936 р. – головою Української парламентарної репрезентації Волині.

Як віруюча людина С. Тимошенко виступав за українізацію православної церкви на Волині. У 1931 р. він – голова ради Луцького Чеснохресного братства, керівник Товариства прихильників православної освіти й охорони традицій православної віри імені митрополита Петра Могили, 1935–1936 рр. брав участь у Волинських єпархіальних зборах духовенства і мирян, 1937 р. порушив перед польською владою питання про відкриття Теологічного ліцею у Кременці.

Проживаючи на Волині, С. Тимошенко не полишав творчу діяльність. Він – автор десятків проєктів церков, каплиць-усипальниць, громадських і господарських будівель, індивідуальних житлових будинків, надгробних пам'ятників (генералу армії УНР О. Алмазову), більшість з яких була реалізована, а деякі (проєкти хуторів і овочевих складів) рекомендовані Міністерством землеробства для поширення по всій країні. С. Тимошенко брав активну участь у громадському житті українців і поза межами Волині. Був членом мистецького товариства українських емігрантів «Спокій» у Варшаві, брав участь у його виставках. Вагомі творчі здобутки архітектора відзначала українська наукова громадськість. Так, на II Українському науковому з'їзді, що відбувся 1932 р. в Празі, професор Л. Грабина звернув увагу на те, що у справі міського будівництва і забудови сіл та хуторів С. Тимошенко поєднує стародавні форми українського бароко й елементи українських архітектурних форм сільського будівництва з формою куба. Іншу частину його діяльності *«складає розроблення раціональної, в національному дусі, забудови українських сіл і хуторів на засадах пристосовання модерних вимог санітарії, гігієни та агротехніки до місцевих звичаїв та умов українського життя»*.

Дуже складним і важким у житті С. Тимошенка став період Другої світової війни. 1 вересня 1939 р. він перебував у Варшаві на одноденній сесії сейму і сенату. У складі урядовців евакуювався до Луцька. Але після нападу СРСР на Польщу 17 вересня виїхав до Варшави. Під час німецько-радянської війни три роки жив у Любліні, 1943 р. – у Луцьку. Період війни Сергій Прокопович згодом охарактеризував як найважчу смугу свого життя. *«Опісля, – писав С. Тимошенко своєму знайомому, – ми вже, як осінній лист, покотились по вітру: Перемишль, Львів, Далмація, Загреб, Грац, Більськ, Прага, Карлсбад і в 1945 році приплентались до Гейдельбергу, де просиділи рік і вже думали, що не видостанемося на поверхню».* У Німеччині перебував кількох таборах для переміщених осіб. 1946 р. за сприяння молодшого брата Володимира Прокоповича він переїхав до США. Останні роки життя провів у Пало-Альто в Каліфорнії. Незважаючи на підірване війною здоров'я, продовжував архітектурні студії, спроектував кілька церков та надгробних пам'ятників, які були реалізовані в Канаді та країнах Південної Америки.

Помер С. Тимошенко 6 липня 1950 р. в Пало-Альто, де і похований.

Відомий інженер-будівельник, архітектор і політик залишив багату творчу спадщину – понад 400 різноманітних будівель, архітектурних комплексів, малих архітектурних форм, надгробних пам'ятників, зокрема надгробну плиту на могилі Симона Петлюри в Парижі. Відзначився він і на ниві державотворення та дипломатії. Його творча спадщина і громадсько-політична діяльність потребують всебічного вивчення та висвітлення.

2.3 Василь Андрієвський – громадсько-політичний діяч

Одним із провідних діячів української політичної еміграції в Югославії був Василь Васильович Андрієвський. І хоча його прізвище неодноразово згадувалося в науковій літературі з історії української еміграції в Югославії, але окремих праць про емігрантський період його життя не було. Лише нещодавно на сторінках журналу *«Сумська старовина»* була опублікована робота про

участь В. Андрієвського в Українській революції 1917–1921 рр. на Чернігівщині.

Після звільнення Сербії від німецьких окупантів восени 1944 р. силами Національно-визвольної армії Югославії, червоної та болгарської армій радянська спеціальна служба СМЕРШ («Смерть шпионам») почала виявляти колишніх, нинішніх і потенційних ворогів – українських та російських емігрантів. Щодо одних емігрантів, особливо колишніх військових, здійснювалося пришвидшене слідство, засудження (без доказів і показань свідків) та розстріл. Це відбувалося наприкінці 1944 р. А в 1946–1947 рр. радянська спецслужба намагалася дотримуватися хоча б елементарних процесуальних дій. Тоді заарештовували переважно цивільних. Слідство спочатку проводили в Югославії, потім заарештованих відправляли до СРСР, де відбувався суд (військовий трибунал) і здійснювалося покарання (певні терміни ув'язнення).

Восени 1946 р. до рук радянських спецслужб потрапив і В. Андрієвський. У Галузевому державному архіві Служби безпеки України зберігається його архівно-слідча справа (ГДА СБУ). Саме тому автор поставив собі за мету розкрити громадсько-політичну діяльність Василя Васильовича Андрієвського в Югославії крізь призму матеріалів його архівно-слідчої справи.

Зі справи випливає, що В. Андрієвський народився 19 серпня 1895 р. у с. Рожнівка тогочасного Борзнянського повіту Чернігівської губернії, нині Ічнянського району Чернігівської області. Його батько – Василь Трохимович був відомим в Україні громадським діячем, журналістом, членом «Братства тарасівців», чернігівських «Громади» та «Просвіти». Василь Васильович здобув середню освіту, працював агрономом. Під час Української революції 1917–1921 рр. брав участь у чернігівських губернських і повітових українських з'їздах, належав до українських громадських комітетів та «Селянської спілки», що перебувала під впливом Української партії соціалістів-революціонерів, 1918 р. був комісаром Борзнянського повіту, інструктором-організатором Української Центральної Ради у Сосницькому повіті, засновником загонів

«Українського вільного козацтва», у січні 1919 р. працював в інституціях, які забезпечували діяльність Конгресу трудового народу в Києві. У лютому 1919 р. виїхав до Західної України, далі – до Будапешта, потім – Італії, сподіваючись звідти потрапити до Австралії. У місті Рієка (Фіуме) був заарештований італійською владою, півтора місяці перебував у в'язниці міста Трієст, а потім депортований до КСХС. Спочатку жив у Словенії, з 1921 р. – у сербському містечку Валево (*Ваљево*), де працював на складі у фірмі інженерів Цайса і Майзла (будівництво залізниці *Ваљево – Осечина – Лозница*), з 1923 р. – в Белграді. Працював у фірмі з будівництва залізниці, 1926-1939 рр. – у туристичній фірмі «Путнік» (вул. Коларчева, 1). Під час Другої світової війни проживав у Белграді, Берліні, Кенігсберзі. На момент арешту перебував у Бая-Луці (Боснія), мав статус особи без громадянства, був одружений з Мілевою Георгіївною Андрієвською. У справі є довідка про те, що обряд вінчання відбувся 2 листопада (20 жовтня за ст. ст.) 1939 р. у храмі святого архангела Михайїлам. Земун (нині в межах Белграда). Наречена була з роду Васіч, за першим шлюбом Демиденко. Свідками виступили українські емігранти інженер Борис Козиренко та торговець Микола Міхно. Після одруження молодята мешкали в Белграді у будинку по вул. Бранічевській, 21. Соціальний статус В. Андрієвського на той момент – торговець, його дружини – домогосподарка.

З численних допитів, що тривали з 21 жовтня 1946 р. і до 13 березня 1947 р., дізнаємося про широку і різноманітну громадсько-політичну діяльність В. Андрієвського в Югославії. Він належав до низки емігрантських громадських організацій. Так, у 1926 р. був одним із засновників в Белграді філії Українського товариства «Просвіта» (УТП) та перетворення її на централю, оскільки тоді до югославської столиці переїхало чимало членів правління на чолі з Іваном Будзем і кількість членів УТП белградської філії перевищувала число членів загребської централі у декілька разів. З того часу офіс УТП перебував у Белграді. В. Андрієвський належав до управи Товариства (секретар), сприяв здійсненню ним різноманітних культурних заходів. Але

через прихильність голови управи І. Будзя до керівництва ЗУНР взагалі та Є. Петрушевича зокрема серед керівного складу УТП почалися непорозуміння.

У 1928 р. В. Андрієвський разом з частиною членів УТП, які симпатизували Уряду УНР в еміграції, вийшов з нього, заснувавши Українську громаду (УГ) в Белграді. Ще у 1926–1928 рр. він листувався з провідними діячами уенерівського руху Іларіоном Косенком та Олександром Шульгиним, які проживали в Парижі. Звідти отримав зразок статуту УГ (ГДА СБУ: 32). В. Андрієвський не тільки належав до її управи, але й очолював її у 1932–1939 рр. У 1928 р. через О. Шульгина налагодив листовно зв'язок із представником військового міністра УНР на Балканах (Болгарія, Югославія) і в Туреччині підполковником Василем Филоновичем, який підтримував Громаду організаційно, матеріально та порадами. Василь Васильович як один з керівників УГ організовував такі акції, як відзначення національних і державних свят (Шевченківські дні, День Незалежності України, Акт Злуки УНР і ЗУНР тощо), показ театральних вистав, концертів, вечорниць, літературних вечорів, панахид, академій (урочисті зібрання) з нагоди ювілеїв історичних подій чи постатей тощо.

Василь Васильович був причетний до об'єднавчого емігрантського руху під егідою Уряду УНР в еміграції. Він взяв участь у I Конференції української еміграції, що відбулася у червні 1929 р. в Празі, де виголосив доповідь про становище українських емігрантів в Югославії. Там же безпосередньо познайомився з О. Шульгиним, І. Косенком та іншими діячами уенерівського руху. Під час роботи конференції її учасники, зокрема й В. Андрієвський, зустрілися з Головним отаманом УНР Андрієм Ливицьким, який спеціально на декілька днів прибув до Праги. Зауважимо, що на одному з допитів Василь Васильович помилково вказав на участь у конференції української еміграції, яка відбулася 1932 р. в Празі. Насправді йшлося про I Конференцію 1929 р. В. Андрієвський свідчив також, що з міністром закордонних справ УНР в еміграції О. Шульгиним він мав ще одну зустріч у 1932 р., коли той через Белград прямував до Софії на відкриття пам'ятника М. Драгоманову.

В. Андрієвський брав участь і в об'єднавчому русі української еміграції в Югославії. У 1932 р. відбувся з'їзд, учасниками якого були представники українських громад Белграда, Великого Бечкерека, Смедерева, філії УТП в Новому Саді, які орієнтувалися у своїй діяльності на Уряд УНР в еміграції. Було засновано Союз українських організацій Югославії. До його управи обрали і Василя Васильовича.

З допитів випливає, що В. Андрієвський виявив себе і на ниві журналістики та літературної творчості. У 1912–1914 рр. публікувалися його оповідання на сторінках київських часописів «Огни» та «Маяк», під час Української революції 1917–1921 рр. – статті у «Черниговской земской газете» та журналі «Муравейник-Комашня», першій половині 1920-х рр. – львівській газеті «Діло» (також у 1928–1939 рр.), празькому журналі «Нова Україна» (редактори В. Винниченко та М. Шаповал), 1926–1927 рр. – журналі «Наша бесіда» (Львів), 1926–1929 рр. – часописі «Світ» («Сьвіт», Львів), у 1930-х рр. – львівських журналах «Нові шляхи» та «Чар зілля». Друкувався під псевдонімами «Юрась», «В. Некрашевич», «Василь Некрашевич», «Анський», «Анський», «В. Анський» або без підпису. На початку 1930-х рр. він написав комедію на 1 дію «За кулісами театру» (В. Некрашевич), яку аматорська трупа при УГ в Белграді періодично представляла українському і сербському глядачу, а 1932 р. у львівському видавництві «Русалка» вона була надрукована.

Після налагодження відносин з провідними діячами уенерівського руху та представником військового міністра УНР на Балканах і в Туреччині розпочалася тривала співпраця з редакцією друкованого органу Уряду УНР в еміграції паризького тижневика «Тризуб». Побачило світ кілька його праць про діяльність Української громади, Союзу українських організацій Югославії в Белграді, української театральної трупи, взаємини з російською еміграцією в Югославії, події на Закарпатті у березні 1939 р. Ця інформація підтверджується публікаціями на сторінках «Тризуба» під псевдонімом «В. Анський» та криптонімами «А.», «В. А.» таких статей, як «Відкриття Української громади в Білгороді» (1928, Ч. 50), «Українська театральна справа в Білгороді» (1930, Ч.

43), «З'їзд Союзу українських організацій Югославії» (1936, Ч. 37), «Дяка і сором» (1932, Ч. 47), «Тернистим шляхом» (1938, Ч. 46), «Події й настрої в зв'язку з ними» (1939, Ч. 16), а також короткими повідомленнями з підписом або без нього у рубриці «Хроніка. Югославія». Стаття «З українського життя в Югославії» та кілька повідомлень В. Андрієвського були опубліковані у журналі «Гуртуймося», який видавався В. Филоновичем спеціально для українських емігрантів у балканських країнах. Машинописний варіант статті міститься в архівно-слідчій справі.

Під час німецької окупації Сербії В. Андрієвський працював службовцем у продовольчому магазині. На початку червня 1941 р. в Белграді з ініціативи Л. Богунця й І. Будзя та дозволу німецької влади відбулася нарада кількох українських емігрантів, на якій було відновлено Українське товариство «Просвіта». В. Андрієвський погодився увійти до складу його управи, виконував обов'язки бібліотекара, але великої активності у роботі УТП не виявив. У жовтні 1941 р. з Берліна до Белграда прибув український письменник Юрій Косач, який, за завданням німців, організував українську редакцію радіо (відділ радіопропаганди), яка була складовою Міжнародного німецького радіо («Інтеррадіо») під егідою Міністерства преси і пропаганди. До її складу увійшли Мар'ян Тумір, Євбезій Черський, Володимир Вільковський, пізніше – доктор Возняк. Запросили і В. Андрієвського, який серед них найкраще володів українською мовою. Погодився на це з кількох причин. По-перше, сподівався на допомогу німців у справі відновлення української державності, по-друге, не хотів вступати до «Русского охрального корпусу», по-третє, через матеріальні нестатки. Працював коректором та редактором текстів, які ретранслявалися на радіо. Згодом редакцію підпорядкували відділу «Венета» («Веннета») Міністерства преси і пропаганди. У лютому 1942 р. редакцію передислокували до Берліна, потім – до Кенігсберга, далі – знову до Берліна.

Влітку 1943 р. за завданням німецького відділу пропаганди В. Андрієвський разом з керівником української редакції Миколою Ливицьким (син Андрія Ливицького) відбув у відрядження до Вінниці для здійснення

радіорепортажів з розкопок місця розстрілів жертв більшовицького терору. По дорозі в Україну вони відвідали у Варшаві А. Лівницького, з яким Василь Васильович мав бесіду. Йшлося про можливість чи неможливість відновлення української державності за допомогою німців. Головний отаман УНР, на думку В. Андрієвського, не вірив у те, що німці підуть назустріч українцям у цій справі. Перебування в Україні (Київ, Вінниця) тривало декілька днів. Втретє В. Андрієвський зустрівся з А. Лівницьким наприкінці 1944 р. в Берліні, коли Головного отамана УНР німці викликали для переговорів щодо об'єднання всіх українських сил та співпраці з генералом Власовим.

У червні 1945 р. В. Андрієвський повернувся до Белграда, звідти переїхав до Баня-Луки, де у лютому 1946 р. взяв участь у створенні громадської організації «*Народна рада*» («*Українська народна рада*»). Його обрали секретарем управи. Був одним з організаторів Шевченківського свята у Баня-Луці, на якому виступали представники хорватського товариства «*Напредак*», сербського товариства «*Просвета*», чехословацького «*Одбору*» та редакції місцевої газети «*Глас*». Але наприкінці травня 1946 р. «*Народна рада*» була заборонена. Тоді місцеві українці створили нову організацію під назвою «*Згода*» (“*Sloga*”), статут якої написав В. Андрієвський. Він же брав участь у культурних акціях цього товариства.

Внаслідок арешту у грудні 1946 р. громадська діяльність В. Андрієвського припинилася. 7 квітня 1947 р. військовий трибунал Українського округу МВС засудив його до 10 років позбавлення волі з конфіскацією майна. Подальша доля В. Андрієвського автору невідома. У 1991 р. в Україні його реабілітували.

Отже, архівно-слідча справа Василя Васильовича Андрієвського є важливим джерелом не тільки щодо його біографії та громадсько-політичної діяльності, але із історії української політичної еміграції в Європі взагалі та Югославії зокрема. Загалом наведені у справі дані є репрезентативними і релевантними, але у показах підозрюваного зустрічаються неточності щодо дат

окремих подій і прізвищ певних персоналій. Перспективними, на думку автора, є дослідження подальшої (після ув'язнення) долі В. Андрієвського.

2.4 Леонід Фролов – маловідомі факти біографії

Леонід Фролов народився 1879 р. в Полтаві. Там же закінчив гімназію. 1897 р. вступив на фізико-математичний факультет Петербурзького університету. 1899 р. був (разом із сестрою Наталією) одним із фундаторів столичної Української студентської громади, входив до її керівного складу (ради). Але невдовзі за участь у студентських виступах був звільнений з університету і відданий у солдати. Згодом змушений був виїхати до Австро-Угорщини, де у 1902-1906 рр. навчався у Празькій політехніці, здобувши фах інженера-хіміка. Повернувся в Україну. До початку Першої світової війни працював на цукроварнях на Орловщині, Харківщині та Київщині, був інженером-хіміком, помічником директора, віце-директором заводу. У 1914-1918 рр. він – директор Сидорівського цукрового заводу українського підприємця Василя Симиренка на Київщині (нині Звенигородського р-ну Черкаської обл.). У 1919-1921 рр. працював на різних посадах у міністерствах продовольчих справ, фінансів і народного господарства УНР. Разом з Урядом УНР вийшов на територію Польщі, де перебував у Тарнові та Ченстохові.

21 грудня 1921 р. у Тарнові з ініціативи кількох українських фахівців-аграрників була заснована Спілка українських техніків сільського господарства, до складу управи якої увійшов і Л. Фролов. Спілка висунула ідею про створення профільного закладу освіти. Наприкінці квітня 1922 р. за сприяння голови Українського громадського комітету М. Шаповала та фінансової підтримки чехословацької влади в Подебрадах була заснована Українська господарська академія (УГА). Чимало членів Спілки переїхало до Чехословаччини, де і почали працювати у цій вищій школі.

28 квітня того ж року відбулися установчі збори Професорської ради УГА. Невдовзі була створена Президія Академії, до складу якої увійшли ректор (І. Шовгенів), проректор (Б. Іваницький), секретар Професорської ради (Б.

Мартос), декани трьох факультетів: Економічно-кооперативного (О. Мицюк), Агрономічно-лісового (І. Шереметинський) та Інженерного (Л. Фролов). Згодом структура керівних органів УГА змінилася. Контрольним органом діяльності підрозділів Академії була Ревізійна комісія, яку у 1927-1928 рр. очолював Л. Фролов. Леонід Петрович був спочатку доцентом, потім професором, завідувачем кафедри вуглегідратів, викладав курси з галузей цукрової промисловості та технології цукроваріння на хіміко-технологічному відділенні Інженерного факультету. З 1929 р. Л. Фролов неодноразово обирався проректором УГА.

Під час світової економічної кризи 1929-1932 рр. чеська влада почала згортати допомогову акцію емігрантам з колишньої Російської імперії. На базі УГА, яка невдовзі припинила своє існування, у Празі був створений Український технічно-господарський інститут із заочною формою навчання. У 1939-1941 рр. Леонід Петрович був професором і директором цього закладу.

Науковець належав до низки чехословацьких і міжнародних фахових організацій. Серед них – Спілка техніків сільського господарства в Чехії, Товариство українських інженерів-емігрантів, Товариство «Сільський Господар», Міжнародна комісія з дослідної справи при Римському сільськогосподарському інституті (голова комісія). У Подєбрадах очолював місцевий осередок Союзу Хліборобів-Демократів.

Вагомою є і наукова спадщина вченого у Чехословаччині, про що свідчать бібліографічні покажчики. Це – підручники, конспекти лекцій, монографії тощо. Найбільш відомими його працями є «Хемічна технологія сільського господарства» (Подєбради, 1923), «Наука про крам» (Подєбради, 1925), «Цукроварство» (Прага, 1926; Подєбради, 1940), «Англійсько-український словник» (Подєбради, 1939), «Цукрова промисловість України» (Прага, 1942), «Крохмальство» (Подєбради, 1944) та інші. У його доробку і переклад книги «Рафінація цукру» П. Рашевського (Прагі, 1925) та численні статті у періодиці.

У грудні 1941 р. Л. Фролов повернувся до Києва для праці радником у централі цукрової промисловості і, за повідомленнями колег з УГА, загинув 1944 р.

Інформативний потенціал щодо біографії Л. Фролова мають його особові справи фонду Міністерства народного господарства УНР, що зберігаються у ЦДАВО. Вони містять переважно копії різноманітних документів і матеріалів, а саме: реєстр про службу від 9 серпня 1920 р. та персональну картку від 5 липня 1920 р., листування Л. Фролова як директора департаменту посередніх податків або департаменту цукрових і горілчаних справ МНГ з керівництвом та іншими підрозділами цього й інших міністерств, довідки, посвідчення для відрядження у регіони та до Польщі. З них випливає, що Л. Фролов почав працювати у Міністерстві продовольчих справ з січня 1919 р., а у липні 1920 р. мешкав за адресою: Кам'янець-Подільський, Руські фільварки (мікрорайон), вул. Т. Шевченка, будинок Палія.

У справі є різноманітні накази Директорії УНР та по Міністерству народного господарства, зокрема про перебування сім'ї Л. Фролова (дружина і троє дітей 11, 5 та 2 років) на Київщині від 16 вересня 1919 р., призначення Л. Фролова на посаду директора департаменту посередніх податків Міністерства фінансів від 2 листопада 1919 р., про відрядження до Ставки Головного Отамана військ УНР або до Тарнова в Польщі та повернення з відрядження, про покладання на Л. Фролова обов'язків міністра народного господарства на час відрядження міністра, про прибуття до Ченстохови для виконання обов'язків директора департаменту у Польщі.

Декілька документів стосуються періоду, коли Уряд УНР вийшов на територію Польщі. Йдеться про прохання і рапорти до міністра про надання відпусток у зв'язку з погіршенням здоров'я (недоїдання), браком коштів та пошуком роботи у січні-листопаді 1921 р., медичну довідку лікаря Сагалевича про стан здоров'я Л. Фролова, накази про надання відпусток і повернення до виконання обов'язків директора департаменту.

Подібного роду документи зустрічаються і в іншій особовій справі Л. Фролова. Це – копії персональної картки, наказів Директорії УНР про призначення його на посаду директора департаменту посередніх податків Міністерства фінансів (з 16 вересня 1919 р.) від 2 листопада 1919 р., директора департаментів цукрових справ і посередніх податків МНГ (з 22 червня 1919 р.) від 7 липня 1920 р., по міністерству про відрядження до українських регіонів, Тарнова та Львова з відповідними посвідченнями та повернення звітти, про тимчасове керування міністерством, про включення до складу комісії з передачі справ і майна департаменту посередніх податків Міністерства фінансів до департаменту справ цукрових і горілчаних Міністерства народного господарства від 25 жовтня 1920 р., службові листи та реєстр персональної справи.

Отже, особові справи Леоніда Петровича Фролова розкривають раніше невідомі факти його біографії: щодо освіти, складу сім'ї, діяльності на підприємствах цукрової промисловості в Росії та Україні у 1906-1918 рр. та на різних посадах у міністерствах продовольчих справ, фінансів та народного господарства УНР з січня 1919 р. по грудень 1921 р. Перспективними, на думку автора, є дослідження науково-педагогічної діяльності вченого у міжвоєнній Чехословаччині та практичної роботи в Україні у 1941-1944 рр.

3 УРБАНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ В СЕРЕДИНІ ХХ СТОЛІТТЯ: ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТИ

3.1 Повоєнна відбудова виробничої та соціальної інфраструктури сільської місцевості

Загальновідомий факт, що розвиток виробництва неможливий без відповідного рівня інфраструктури. При цьому йдеться не лише про виробничу інфраструктуру, а й про соціальну – об'єкти житлово-комунального господарства, охорони здоров'я, громадського харчування, освіти тощо.

Внаслідок подій Другої світової війни інфраструктурна мережа в Україні була значною мірою зруйнована і нагально потребувала відбудови одночасно з відновленням виробничих підприємств. Не зважаючи на першочергову увагу радянського режиму до відродження важкої промисловості в містах, сільська місцевість протягом перших повоєнних років теж зазнавала процесу відбудови, зокрема і об'єктів інфраструктури.

На прикладі Сумської області проаналізуємо характерні риси та особливості процесу відбудови об'єктів виробничої та соціальної інфраструктури в сільській місцевості під час повоєнного відновлення економіки 1945–1950 рр.

Відразу зазначимо, що відновлення зруйнованих споруд відбувалася господарським або підрядним способом. В першому випадку роботи велися підприємствами чи установами, що зазнавали відбудови, самотужки, використовуючи власні ресурси і кадри. У другому – спеціалізованими будівельними організаціями. Існувала ще один типово радянський вид організації робіт – «народне будівництво». По суті, це той самий господарський спосіб, але з широким використанням умовно-добровільної безкоштовної праці місцевого населення: від колгоспників із сусідніх сіл і службовців до неповнолітніх школярів та літніх людей. Спосіб застосовувався установами, що за штатом не мали достатню кількість кадрів будівельних професій. Наприклад,

протягом перших післявоєнних років саме таким чином на Сумщині відбувалося відновлення та ремонт об'єктів соціальної інфраструктури (зокрема, навчальних закладів).

Спеціалізовано відбудовою інфраструктури в Сумській області займалися відразу кілька великих будівельних організацій.

Перш за все, увагу привертає діяльність республіканського тресту «Укрсільпромбуд» (рос. «Укрсельпромстрой»). До вересня 1947 р. цей трест мав на Сумщині лише одну керовану з Харкова будівельну ділянку, на якій працювали всього 5 робітників. Цілком зрозуміло, що обсяг робіт, виконуваний організацією в області, був вкрай мізерним.

Загалом трест «Укрсільпромбуд» передусім спеціалізувався на відбудові машинно-тракторних станцій (МТС), машинно-тракторних майстерень, міжрайонних майстерень капітального ремонту та ремонтно-механічних заводів. Ці ті об'єкти, які не лише мали забезпечувати механізацію сільського господарства, але і займалися обслуговуванням та ремонтом техніки різної складності. Такі державні підприємства, приблизно рівномірно розміщені по всій території країни, були своєрідними осередками індустріалізації сільськогосподарського виробництва.

Зазначимо, що ще на початку 1945 р. Сумський обласний комітет КП(б)У в своїй постанові доповідав про відновлення усіх 57 МТС, що існували в області до війни. Проте незважаючи на такий «казенний оптимізм», зі змісту документів того часу постає зовсім не райдужна картина. Навіть за наявності певної кількості машин МТС зазвичай не мали ремонтної бази, майстерень, гаражів, складів та інших приміщень, що були розграбовані, підірвані чи спалені під час війни. Без цих споруд машинно-тракторні станції являли собою лише нагромадження техніки та механізмів різного рівня справності та придатності, що зберігалася і ремонтувалася під відкритим небом.

Протягом кінця 1943 – другої половини 1947 рр. відбудова МТС здійснювалася силами практично самих працівників станцій та сусідніх колгоспів. У результаті нестача кваліфікованих будівельників не дозволяла

провести капітальні будівельні роботи навіть за умови виділення державою необхідних коштів та будматеріалів, а вони до того ж здебільшого надходили не повністю і не вчасно.

Нарешті у вересні 1947 р. це завдання було централізовано покладено на Сумську обласну будівельно-монтажну контору (БМК), створену наказом Міністерства сільського господарства УРСР у складі тресту «Укрсільпромбуд». Ця БМК діяла на правах госпрозрахункової організації, маючи власний статутний і амортизаційний фонди, оборотні кошти і банківський кредит.

Початок діяльності обласної БМК «Укрсільпромбуду» був доволі невдалий. У 1947 р. підприємство зосередило всю свою діяльність тільки в Сумах, розбудовуючи місцевий ремонтно-механічний завод. І лише в 1948 р. було розпочато реалізацію запланованих робіт по області. Однак вони здійснювалися вкрай повільно, відставання від графіків було катастрофічним. За даними керівника тресту «Укрсільпромбуд» Сумська обласна БМК у першому півріччі 1948 р. виконувала план будівництва МТС лише на 16,6 %.

Проте надалі поступово темп виконання робіт нарощувався. З одного боку, цьому сприяли звільнення начальника БМК, підозрюваного в корупційних діях, і призначення на цю посаду більш сумлінного та відповідального керівника. З іншого – налагодженню ефективнішої діяльності сприяло оформлення оптимальної структури підприємства, в складі якого крім підрозділів у Сумах з'явилися ще 5 будівельних ділянок по області (зокрема, в Білопільському, Буринському, Недригайлівському, Штепівському і Ямпільському районах). Річні показники виконання плану зросли і вийшли на рівень близько 65 %, що вже видавалося успіхом.

Серед об'єктів, розбудованих БМК наприкінці 1940-х рр. в Сумській області, були Буринська, Білопільська, Івотська, Недригайлівська, Штепівська машинно-тракторні станції. При чому часто йшлося не лише про створення приміщень господарського призначення (майстерні, гаражі, нафтобази), а й побудову житла для працівників.

Крім безпосередньо будівельних робіт будівельно-монтажна контора надавала послуги з розробки проектів та необхідної документації, за якою потім господарським чи підрядним способом зводилися об'єкти різного призначення. Для цього в складі БМК крім будівельних ділянок у якості окремого підрозділу діяло проектне бюро. Воно виконувало проекти не лише для розбудови МТС, але й для більшості пунктів Всесоюзної контори «Заготзерно» в області (в селах Буринь, Кириківка, Краснопілля, Дубов'язівка та ін.), транспортних підприємств (Недригайлівської та Сумської авторот), а також переробних підприємств (Буринського, Попівського, Іволжанського, Наумівського спиртзаводів та Сумсько-Степанівського цукрокомбінату) тощо. Серед згаданих проектних робіт найдорожчими вони виходили для спиртових заводів і сягали до понад 11 тис. крб. (у цінах після грошової реформи 1947 р.). Водночас вартість розробки інженерно-будівельної документації для об'єктів інфраструктури, як правило, не перевищувала 2 тис. крб.

Ще однією будівельною організацією, що вела відбудову інфраструктури в регіоні, був Сумський обласний трест сільського будівництва (його поширена скорочена назва «Облсільбудтрест»).

Цей трест було створено 1 березня 1946 р. спільним рішенням обкому КП(б)У та виконкому Сумської обласної ради трудящих, якому підприємство і підпорядковувалося через управління у справах сільського та колгоспного будівництва. Про ще давніші наміри створити зазначену будівельне організацію на Сумщині говорить той факт, що статут її був розроблений на рік раніше, у лютому 1945 р.. Проте тоді в області просто не було ресурсів для реалізації планів масштабної діяльності.

Облсільбудтрест повинен був мати 5 міжрайонних будівельних ділянок: Конотопську, Роменську, Сумську, Тростянецьку і Шосткинську. Однак Роменська ділянка не була створена, а Тростянецька проіснувала всього 3 місяці й через неефективну роботу була ліквідована як недоцільна. Відтак будівельні роботи тресту виконувалися лише трьома ділянками: Сумською – у

південній частині області, Конотопською – у центральній і Шосткинською – у північній.

Передбачалося, що основним завданням зазначеного тресту буде відбудова соціальної інфраструктури в сільській місцевості. Головним чином, у списках запланованих об'єктів містилися кілька десятків шкіл та лікарень по всій Сумській області.

Проте розпочав свою роботу Облсільбудтрест доволі специфічно. Так, за 1946 р. Сумська і Конотопська міжрайонні ділянки виконали лише по 5 % робіт, визначених річним планом. Шосткинська ж ділянка взагалі не приступила до робіт по жодному із запланованих об'єктів. І водночас це не означає, що трест зовсім залишався бездіяльним. Насправді, ним було здійснене капітальне будівництво і ремонт цілої низки громадських і господарських споруд. Але абсолютна більшість їх не була передбачена затвердженими планами і титульними списками.

Наприклад, за планом 1946 р. Сумська міжрайонна будділянка розпочала відбудову лише двох шкіл (у селах Липова Долина і Велика Чернеччина) і однієї лікарні (у с. Краснопіллі). Та й ці об'єкти буде завершено тільки наступного 1947 р.

Водночас паралельно робітниками ділянки позапланово будувалися житлові будинки у центрі Сум, гідроелектростанція в с. Синівці, а лише в с. Глинську повним ходом споруджувалися школа, пекарня, будівля військкомату, база райспоживспілки, а також велися відновлювально-ремонтні роботи в місцевих лікарні, дитбудинку, дитячому садочку, кінотеатрі, поштовому відділенні, приміщеннях райпарткому та райфінвідділу.

Аналогічно Конотопська міжрайонна ділянка, розпочавши відбудову лише одного із запланованих об'єктів (школи у с. Бочечки Конотопського р-ну), всі сили кинула на виконання сторонніх замовлень у м. Конотопі, селах Конотопського району, с. Бурині та м. Путивлі, серед яких були не лише будівлі освітніх закладів, а й магазини сільпо, тваринницька ферма, овоче- і холодильне сховища.

Загалом трест за 1946 р. виконав робіт на 386,4 тис. крб, з яких по запланованим об'єктам – лише на 51,2 тис. крб, тобто на шестеро меншу суму, ніж по позаплановим.

В чому ж полягала причина таких показників, що демонструють порушення черговості та нерівномірність процесу відбудови? У своїх звітах управляючий трестом Селенінов і начальники міжрайонних будівельних ділянок пояснювали це безвідповідальним ставленням багатьох керівників на місцях, які не могли вчасно забезпечити будматеріалами, інструментами і технічною документацією, відмовлялися допомогти транспортом, робочою силою та продуктами харчування.

І навпаки, траплялися ініціативні позапланові замовники, які могли спритно «вибити» наряди і дістати на складах все необхідне, а також організувати всебічну допомогу та вирішення проблем будівельників. Тому певний час виходило так, що трест брався в першу чергу не за об'єкти, визначені планом, а за ті, де отримувалася сприяння і стимулювання. Крім того, позапланові роботи завжди велися за договорами підряду, що оплачувалися за відчутно вищими тарифами, і це додатково заохочувало працівників тресту.

Втім, такі пояснення і мотиви не задовольняли обласне управління у справах сільського та колгоспного будівництва, яке в лютому 1947 р. визнало діяльність тресту незадовільною. Втім, вину за неналежну організацію господарської та фінансової діяльності було покладено не на вище керівництво тресту, а передовсім на начальників будівельних ділянок. При чому двох з них було показово звільнено. Безперечно, це стало наукою для усіх відповідальних осіб організації, застерігши їх від необачного ігнорування спущених планів та гонитви за легкими і вигідними підрядами.

Як вже зазначалося, вищезгадані трести, спеціалізовані на відбудові сільської інфраструктури, часто вели будівельні роботи і в містах. Часом це були заплановані об'єкти, у спорудженні яких був зацікавлений Сумський облвиконком чи Міністерство сільського господарства УРСР. Іноді це були підрядні замовлення.

Та водночас ми можемо спостерігати і зворотню ситуацію. Йдеться про діяльність Сумського обласного будівельно-монтажного управління (БМУ) Міністерства житлово-цивільного будівництва УРСР. Ця організація, в скорочені прозвана «Цивільбуд» (рос. «Гражданстрой»), була спеціалізована на відбудові ЖКГ міст. Проте крім будівельних ділянок у Сумах та кількох містах області згадане управління відкрило ще й будівельно-монтажну контору в с. Зноб-Новгородському, де протягом 1947-1948 рр. нею було споруджено і введено в експлуатацію низку об'єктів села: районну лікарню, готель, двоповерховий 8-квартирний будинок для службовців тощо. Окрема сторінка діяльності цього підрозділу – роботи з проведення централізованого опалення до місцевих установ і громадських приміщень.

При чому цілком зрозуміло, що зазначена діяльність містобудівників у с. Зноб-Новгородському за усією логікою розподілу сфер відповідальності мала б здійснюватися їхніми колегами з Облсільбудтресту. До речі, у планах «сільбудтрестівців» на 1947 р. фігурувало створення будівельної ділянки в згаданому населеному пункті. І тим більш дивним видається внесення об'єктів у Зноб-Новгородському до списку планових робіт по лінії Міністерства житлово-цивільного будівництва УРСР. Можливим поясненням в цій ситуації може бути суб'єктивний фактор: халатність, несумлінне і неузгоджене планування або особистий інтерес когось із посадовців.

Загалом мусимо констатувати, що повоєнне відновлення інфраструктури в Сумській області велося з відставаннями від планів і затягувалося на роки. Дійшло до того, що навіть в обласній пресі, яка для влади слугувала інструментом пропагандистського супроводу відбудовчого процесу, почали з'являтися матеріали про катастрофічне невиконання термінів відновлення об'єктів. До прикладу, одна з публікацій розповідала про вкрай мляві роботи на будівництві школи с. Дубов'язівці, роботи над якою затягнулися на понад 4 роки.

Проте ясна річ, що критиці піддавали лише місцевих керівників і безпосередніх виконавців робіт. Справжні проблеми будівельників і причини

відставань від запланованих графіків замовчувалися, хоча звіти і листування посадовців того часу рясніють різноманітними наріканнями, претензіями і виправданнями, що інформують про справжню картину досліджуваних подій.

Перш за все, плани, що «спускалися» згори, дуже часто не враховували особливості місцевої обстановки, реальний стан речей на периферії, потреби виробництва та населення, а також самі можливості будівельних організацій.

До того ж необхідно згадати про недостатнє фінансування відновлюваних робіт. І йдеться не лише про обмежену кількість коштів, відведених на будівництво інфраструктури, але й надання їх із запізненням і не в повному обсязі. Наприклад, на кінець 1948 р. Сумська обласна БМК тресту «Укрсільпромбуд» отримала лише 801,6 тис. замість запланованих на рік 1 млн 72 тис. крб (підраховано за), а рівень забезпеченості оборотними коштами контори коливався на рівні 15-21 % потреби.

Чинником, що катастрофічно гальмував відбудовчий процес, стала проблема з кадрами. І справа була не зовсім у відсутності працівників. Хоча жахливі демографічні втрати у війні і давалися взнаки, але завдяки мобілізації молоді через систему державних трудових резервів (ДТР) відбувався постійний притік робочих рук у будівельну галузь. Проте ці нашвидкуруч підготовлені робітники насправді сильно програвали у кваліфікації попередньому, довоєнному, поколінню своїх колег.

Зокрема, в Сумах для потреб будівельних трестів навчання трудрезервників (приблизно по 200 осіб щороку) здійснювали школа фабрично-заводського навчання № 3 і ремісниче училище № 7. Ці дві установи належали до різних типів закладів ДТР. У школах ФЗН мали прискорено готувати робітників масових професій, і навчання тут тривало всього кілька місяців (як правило, шість). Програма ремісничих училищ розраховувалась на створення висококваліфікованих кадрів, а ґрунтовна підготовка тут тривала 2 роки. Проте в Сумах склалася парадоксальна ситуація, коли обидва заклади випускали робітників однакових спеціальностей і атестували за практично однаковими розрядами.

Нарікання керівників будівельних організацій викликала школа ФЗН № 3, адже її вихованці, потрапивши на виробництво з присвоєними високими тарифікованими розрядами (4-5, дехто і з 6), насправді майже нічого не вміли і годилися працювати хіба що в ролі підсобників, поступово навчаючись своєму фахові у старших робітників з такими самими або навіть ще нижчими розрядами. Про виконання плану в цій ситуації було годі й говорити. Начальник обласного БМУ («Цивільбуду») на прізвище Варганов у пояснювальній записці до звіту за 1947 р. констатував, що 97 % робітників на його об'єктах є вчорашніми трудрезервниками, і з гіркотою зазначав: «Мати контору і 200 чол. підлітків, які тільки що закінчили 6-місячне навчання, - це не значить що існує будівельна організація».

Завищення розрядів молодим робітникам позначалося не лише на швидкості та якості виконання робіт, але й деформувало організацію праці на підприємствах і стосунки в колективах. Директору школи ФЗН № 3 Дрозду виставляли претензії щодо необ'єктивної атестації своїх випускників. Проте в гонитві за показниками і заохоченнями посадовець ігнорував закиди в свій бік. Більше того, маючи зв'язки і сприяння в обласному управлінні ДТР, він позбувся залежності від критиків, домігшись прикріплення свого навчального закладу до базового підприємства іншої галузі: спочатку до «Текстильбуду», згодом – до «Головхімпрому».

Не краща ситуація склалася й із службовцями та керівними кадрами. Порівняно невисока заробітна плата, а ще відсутність додаткового матеріального заохочення, продуктової допомоги і забезпечення житловою площею призводили до значної плинності не лише кваліфікованих робітників, але й інженерно-технічних та конторських працівників. Так, в обласному «Цивільбуді» за 1946 р. змінилися 8 управляючих і 5 головних бухгалтерів.

Частина керівників і посадовців у будівельних організаціях Сумщини було звільнено через їхню непрофесійність. Декого знімали з одночасним висуненням звинувачень у зловживанні службовим становищем, розкраданні та/або розтраті коштів і майна.

Зокрема, у серпні 1948 р. наказом по тресту «Укрсільпромбуд» начальника Сумської обласної БМК Мазурчука звільнено за неефективну роботу і «незаконне використання автотранспорту». Виявлено, що він в умовах дефіциту транспорту і палива направляв вантажівки своєї організації для потреб м'ясокомбінату, райспоживспілки, хлібзаводу, лазне-прального комбінату, продовольчих магазинів тощо. А ще за державні кошти додатково наймав для своїх справ автомашини у субпідрядників. Разом збитків від таких перевезень нараховано на понад 13 тис. крб. Вочевидь посадовець з метою особистого збагачення був задіяний у якійсь незаконній комерційній схемі надання транспортних послуг. Справу відразу було передано до прокуратури.

Згодом у комірника облконтори було виявлено нестачу інвентарю на 1,1 тис. крб. Крім того, знайдено сумнівну заборгованість, здійснену колишнім начальником постачання БМК на суму 5,2 тис. крб. Згадані справи в листопаді 1948 р. були передані до суду.

Викликає певні питання і вищезгадана ситуація з першочерговістю виконання сторонніх позапланових підрядів, адже в умовах діючого принципу єдиноначальства керівники будівельних організацій мали змогу визначати пріоритетність об'єктів і порядок виконання робіт у залежності від персональної стимуляції та заохочення з боку замовників. Тому суб'єктивні чинники з ознаками корупції, що накладали відбиток на процес відбудови інфраструктури, цілком вірогідно мали місце.

На початку відновлення чи не найголовнішим джерелом будівельних матеріалів були руїни споруд, під час розбирання яких відбирали придатні для використання цеглу, дерево (дошки, бруси), покрівлю (жерстину, шифер, черепиця). Проте для повноцінної масштабної відбудови і подальшої розбудови необхідні були величезні обсяги нових матеріалів. Їх дефіцит неминуче гальмував усі відновлювальні роботи.

У 1948 р. підрозділи «Укрсільпромбуду» отримували лише 58 % від необхідної кількості цегли, 53 % – металовиробів, 51 % – в'язучих матеріалів, 36 % – покрівельних матеріалів і 33 % – лісоматеріалів. Приблизно в той же час

рівень забезпеченості «Цивільбуду» цеглою складав 23 %, а в'язучих матеріалів – взагалі 10 % від встановленої потреби.

В умовах гострої нестачі будматеріалів, було зроблено ставку на виробництво їх для потреб кожної локальної спеціалізованої організації на місцях з наявної сировини. Це розосередження виробництва дозволяло здешевити продукцію за допомогою зменшення логістично-транспортних витрат і за рахунок використання доступних дешевих заміників на місцях (наприклад, відходів виробництва, шлаків).

Сумська БМК тресту «Укрсільпромбуд», маючи потребу в пиломатеріалах, у 1948 р. будує власний лісопильний завод і деревообробний цех. Проте справжнього розмаху в цьому напрямі набув Облсільбудтрест, який наприкінці 1940-х рр. розпочав створення цілої мережі підприємств з виробництва будівельних матеріалів. Зокрема, титульний список капіталовкладень об'єднання містив газифіковані цегельно-черепичні заводи у Сумах та селах Буринь і Зноб-Новгородське; цегельний завод у Білопільлі, черепичні – у селах Вири (Улянівський р-н) і Макове (Шосткинський р-н), цвяхові – в Конотопі та с. Краснопільлі, шлакобетонний завод в Конотопі, вапняний – у с. Пирогівці (Шосткинський р-н), лісопилки в селах Зноб-Новгородське, Нижня Сироватка (Сумський р-н) і Неплюєве (Ямпольський р-н), столярно-слюсарні майстерні в Білопільлі та с. Зноб-Новгородському.

Через суттєву нестачу якісних покрівельних матеріалів вирішено ширше використовувати деревину, якої було достатньо на Сумщині. Для цього в селах Буринь та Зноб-Новгородське робиться спроба налагодження виробництва «фінської стружки» – широкого гонту, покрівлі з тонких дерев'яних дощечок. Втім, ця продукція могла використовуватися лише тимчасово протягом декількох років, а потім підлягала заміні.

Загалом потреби сільської місцевості Сумщини в основних будматеріалах були задоволені лише на початку 1950-х рр. Цьому також сприяло поширення мережі невеликих колгоспних (міжколгоспних) цегельних і черепичних заводів та лісопилок.

Отже, виробнича та соціальна інфраструктура сільської місцевості Сумщини у повоєнний час відновлювалася як господарським методом власними силами підприємств та установ, так і спеціалізованими будівельними організаціями. Цей процес відбудови позначився відставанням темпів, невиконанням планів, порушенням черговості та нерівномірністю проведення робіт в районах області. Головною причиною цих явищ стала неефективність системи організації процесу як на рівні держави, так і регіону, проявами якої стали і недостатнє фінансування, і дефіцит кваліфікованих кадрів, і нестача будівельних матеріалів, і логістично-транспортні проблеми в умовах віддаленості будівельних об'єктів від баз і один від одного. Негативний вплив на продуктивність роботи будівельних організацій часом справляв і суб'єктивний фактор – недбалість і корупція з боку керівників.

Для подальших досліджень перспективним вважаємо комплексний аналіз розвитку інфраструктури села у перше повоєнне двадцятиліття і його значення для рур-урбаністичних трансформацій як на рівні окремих населених пунктів та регіонів, так і в межах всієї України.

3.2 Діяльність системи державних трудових резервів як фактор урбанізації

Під час німецько-радянської війни 1941-1945 рр. процес урбанізації в Україні призупинився. Більше того, в роки нацистської окупації міста переживали діаметрально протилежне явище – деурбанізацію.

Лише під час повоєнної відбудови України поновлюється розвиток міських поселень, а питома вага їхнього населення зазнає активного зростання. Помітну роль в урбаністичному розвитку повоєнного періоду відіграв і один доволі специфічний фактор – діяльність системи державних трудових резервів СРСР.

Державні трудові резерви (ДТР) були радянською централізованою структурою, що здійснювала мобілізацію молоді, підготовку з неї

кваліфікованих робітників, акумуляцію та розподіл цих нових кадрів серед підприємств стратегічних галузей промисловості та інфраструктури. Система ДТР була створена ще у жовтні 1940 р., але найбільшого свого розвитку трудрезерви набули вже після війни, коли було необхідно за короткий термін задовольнити колосальні потреби радянської економіки в кваліфікованій робочій силі.

Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про державні трудові резерви СРСР» від 2 жовтня 1940 р. створювалася мережа шкіл фабрично-заводського навчання (ФЗН), ремісничих (РУ) та залізничних (ЗУ) училищ, учнівський контингент яких мав формуватися шляхом призовних кампаній. Кількість сільської молоді, що підлягала мобілізації, чітко розраховувалася у співвідношенні 2 юнака на 100 членів колгоспу, рахуючи чоловіків та жінок віком від 14 до 55 років. Британський дослідник Дональд Фільцер вдало проводить паралель між таким принципом залучення та рекрутськими наборами до царської армії до запровадження загальної військової повинності у Російській імперії у 1874 р.

Передбачалося, що ця маса хлопців централізовано переміщуватиметься з сільської місцевості до індустріальних центрів, тобто до урбанізованих поселень. Одразу відзначимо, що мобілізація до закладів ДТР стосувалася не лише сільської молоді. Щорічно рішенням Раднаркому (згодом – Ради Міністрів) СРСР встановлювалися і плани призову для міст. Проте проблем із залученням міських підлітків до промисловості й так практично не було, тому головна увага під час проведення призовів була зосереджена саме на мобілізаційних кампаніях у сільській місцевості.

За передвоєнним законодавством до РУ та ЗУ мобілізувалися хлопці віком 14-15 років, а до шкіл ФЗН – 16-17 років. Враховуючи, що термін навчання в училищі становив 2 роки, а у школі ФЗН – 6 місяців, на виробництво молоді робітничі кадри мали потрапляти у віці 16–18 років.

Під час повоєнної відбудови з метою якнайбільшого розширення контингенту потенційних учнів вимоги до призовників дещо змінилися. Тепер

до училищ вже призивалися хлопці віком 14-17 років, а до шкіл ФЗН – 16-18 років. Окремо визначалося, що до шкіл ФЗН для навчання на фізично важкі професії вуглевидобувної, гірничорудної, металургійної та нафтової галузей мобілізації підлягали особи чоловічої статі віком до 19 років включно. Для останніх служба в армії замінювалася перебуванням у системі ДТР, а їхнім призовом займалися місцеві військкомати.

За повоєнним законодавством було визначено, що до трудрезервів приймаються і дівчата: до училищ – віком 15-16 років, а до шкіл ФЗН, як і хлопці, – у віці 16-18 років.

Як правило, саме в такому юному віці молодь активно проходить процес соціалізації. Відтак, ці вчорашні підлітки могли швидко і ґрунтовно засвоїти незнайомий спосіб життя та пристосуватися до реалій існування в середовищі міського соціуму.

Щоб унеможливити плинність молодих кадрів і гарантовано «прив'язати» їх до певного виробництва, від самого початку створення системи ДТР було встановлено, що всі випускники шкіл ФЗН і училищ зобов'язані відпрацювати 4 роки підряд на державних підприємствах за розподілом Головного управління трудових резервів.

За цей час (4,5-6 років разом з навчанням) молодь із села встигала настільки врости в міське суспільство, що надалі питання про повернення додому здебільшого вже не виникало. Після відпрацювання обов'язкового терміну, усі зусилля спрямовувалися, як правило, на отримання більш вигідного місця роботи з кращими умовами праці та на облаштування зручнішого життя, але виключно в місті.

Важливий нюанс: усі трудрезервники (як примусово призвані, так і добровольці) отримували статус мобілізованих і не могли самовільно покинути систему ДТР. Втеча з школи ФЗН, ремісничого чи залізничного училища розцінювалася як кримінальний злочин і каралася ув'язненням у таборах на термін до 1 року. Аналогічне покарання позбавленням волі чекало і злісне систематичне порушення дисципліни під час навчання. Самовільне залишення

визначеного владою робочого місця підпадало під дію Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р., за яким порушники отримували до 4 місяців ув'язнення. Втім, якщо підприємство належало до військово-промислового комплексу, то протягом 1945 р. за діючого воєнного стану покарання для втікача зростало до 5-8 років таборів.

Отже, тоталітарна держава не залишала можливості легально уникнути зазначеної «примусової урбанізації» тим юнакам і дівчатам, яким випала доля одягнути трудрезервницьку уніформу з технічними знаками на гудзиках та кокардах.

Загалом середньорічна кількість робітників та службовців в УРСР протягом доби повоєнної відбудови зростає на 2,6 млн осіб – з 4,3 млн у 1945 р. до 6,9 млн у 1950 р. За той же період заклади ДТР в Україні підготували майже 1 млн молодих робітників. Легко підрахувати, що майже 40% усього згаданого приросту кадрів склали юнаки і дівчата, які пройшли через трудрезерви.

Наголосимо, що одним із завдань системи ДТР було перекачування потенційних трудових ресурсів сільського господарства до промисловості. Забираючи із села робочі руки, система повертала назад лише мізерну кількість кваліфікованої молоді для обслуговування аграрної галузі.

У відбудовчий період тільки окремі заклади ДТР готували кадри для сільського господарства. За 1945 р. лише 1053 випускники шкіл ФЗН і училищ були направлені в розпорядження Наркомату землеробства УРСР. Ще 163 особи було відправлено до Наркомату радгоспів УРСР. Однак зважаючи на загальну кількість тогорічного випуску молодих робітників установами ДТР республіки у майже 82 тис. осіб, необхідно констатувати факт, що підготовлені трудрезервами кадри для аграрної сфери становили не більше 1,5 % загальної кількості.

Коли в 1947 р. система трудових резервів вийшла на максимальні кількісні показники, відносна частка випускників, спрямованих до села стала ще меншою. Протягом 1947 р. у розпорядження Міністерства сільського господарства та Міністерства радгоспів УРСР були передані 1250 осіб. Ще 112

випускників позапланово отримали призначення до аналогічних галузевих відомств всесоюзного рівня. Фактичний випуск закладів трудових резервів України тогоріч склав майже 184 тис. осіб. Отже, в ДТР частка підготовлених кадрів для аграрної сфери впала до 0,7 %. До того ж згадана молодь, отримавши досвід проживання в місті та володіючи робітничими спеціальностями, сприяла поступовому (нехай і повільному) процесу урбанізації вже самої сільської місцевості.

Існує певна складність з визначенням, скільки саме вихідців з села було серед мобілізованих до трудових резервів. Якщо на рівні окремих обласних установ системи ДТР такий облік часто вівся сумлінно, то у звітах республіканського управління ця інформація в узагальненому вигляді не знаходила відображення, по суті ігнорувалася.

Втім, ми можемо оцінити приблизну чисельність сільської молоді, переміщеної трудовими резервами до міста, проаналізувавши кількість мешканців гуртожитків шкіл ФЗН, ремісничих училищ й інших закладів ДТР.

Впродовж навчання учням-трудова резервникам держава законодавчо гарантувала забезпечення безкоштовним житлом. Спільне проживання в одному приміщенні за чітко регламентованими правилами цілком відповідало мілітаризованому характеру системи трудових резервів. Проте на початку відбудови економіки багато шкіл ФЗН та училищ не мали придатних для проживання приміщень. Часто будівлі, що були відведені під гуртожитки, тільки відбудовувалися. Тому міським підліткам, які потрапили до навчальних закладів за місцем проживання, житлової площі не виділяли. Вони і надалі мешкали вдома та щодня звідти ходили на навчання.

Загалом же переважна більшість трудових резервників мешкали у гуртожитках своїх навчальних закладів. Так, на початку 1945 р. в них проживали 81 тис. осіб або 63% загальної кількості учнів. Вже через рік чисельність мешканців гуртожитків збільшилася на 10 тис. осіб й у відносному значенні досягла вже 72 %. На піку свого розвитку на зламі 1947-1948 рр. ця кількість сягнула понад 166 тис. учнів. Однак, зважаючи на колосальний загальний розмір учнівського

контингенту, відносно значення цього показника в цей час склало трохи більше 76 %.

Вказані показники потрібно вважати лише мінімально можливою кількістю сільської молоді, залученої до трудових резервів. За величезної перевантаженості гуртожитків хлопцям і дівчатам дозволялося шукати самотужки інші варіанти розміщення: жити у родичів, якщо такі були у місті, або винаймати за власні кошти нічліг поруч з школою чи училищем, якщо комусь з мобілізованих це, звичайно, було по кишені. До того ж чимало підлітків ходили на навчання до міст з навколишніх поселень. Наприклад, у 1946 р. в Сумській області учні-тудрезервники родом з сіл на відстані до 12 км від міст мешкали вдома і щодня долали пішки цю відстань, поки будувалися житлові корпуси.

За даними про мешканців гуртожитків можна певним чином оцінити і розподіл сільської частини мобілізованого контингенту за статтю. Жіноча присутність у трудових резервів УРСР була порівняно невеликою. Наприклад, на початку 1945 р. у гуртожитках закладів ДТР загалом мешкали 50 тис. осіб чоловічої та 31 тис. жіночої статі. Тобто їхнє співвідношення становило близько 1,7 до 1. Після завершення Другої світової війни цей показник швидко змінювався на користь хлопців. На початку 1946 р. він вже становив 5:1 (75,5 тис. юнаків та 15 тис. дівчат), а в 1947 р. вийшов на показник приблизно 15:1 (156 тис. юнаків та 10 тис. дівчат). Це пояснюється тим фактом, що школи ФЗН і училища від самого початку орієнтувалися на підготовку кадрів переважно для важкої промисловості, будівництва і залізниці, де затребуваною була саме фізично важка чоловіча праця. Дівчат же, як правило, приймали на навчання за нестачі призовників чоловічої статі.

Порівняно зі своїми сільськими однолітками юнаки та дівчата з міст перебували у дещо вигідніших умовах. За існуючої паспортної системи вони не були прив'язані до певної сільради та колгоспу, тому користувалися доволі високою мобільністю. Також використовуючи кращий доступ до інформації, вони мали більше можливостей з'ясувати особливості того чи іншого закладу

трудоу резервів свого міста і могли самостійно обрати місце свого навчання. Зокрема, міська молодь завжди віддавала перевагу різним видам училищ, які давали значно вищу кваліфікацію і були більш престижними, ніж школи ФЗН.

Крім того, оскільки термін навчання в училищах був приблизно вчетверо довшим, ніж у школах ФЗН, то учні змушені були там довше займати житлову площу. Щоб раціонально використати її, влада теж намагалася спрямовувати до РУ та ЗУ якомога більше міської молоді, яку житлом не потрібно було забезпечувати. Наприклад, у 1947 р. в УРСР у гуртожитках жили 80,1 % учнів шкіл ФЗН та лише 59,8 % вихованців училищ. Саме таким було і приблизне співвідношення між присутністю вихідців із села в цих двох групах закладів системи ДТР.

На функціонування досліджуваної структури професійно-технічної підготовки кадрів в Україні величезний відбиток накладали географічні особливості. Внаслідок нерівномірного розвитку промисловості в регіонах УРСР більшість навчальних закладів системи трудових резервів України були сконцентровані у трьох східних областях – Сталінській (Донецькій), Ворошиловградській (Луганській) і Дніпропетровській. Так, на початку 1948 р. у цих найбільш індустріально розвинених регіонах було зосереджено 571 заклад ДТР (59,2% загальної кількості в УРСР).

Тому склалася ситуація, коли значна частина молоді, мобілізованої до системи трудових резервів, спрямовувалась у навчальні заклади (передовсім, школи ФЗН) Донецького вугільного та Криворізького залізрудного басейнів.

Важливо, що відправці до східних індустріальних центрів зазвичай підлягали тільки сільські хлопці. Переміщення міської молоді до Східної України вважалася недоцільною. Планами мобілізації передбачалося навчання міської молоді в училищах та школах ФЗН за місцем проживання, щоб додатково не завантажувати гуртожитки.

Це підтверджують дані зі звітів обласних управлінь трудових резервів про мобілізацію молоді, де подавалася інформація окремо про кількість призованої міської і сільської молоді та її розподіл за місцями призначення. Зокрема, з

2,2 тис. осіб, відправлених із Сумщини до шкіл ФЗН Сталінської області в 1945 р. усі були призвані із сільської місцевості. Наступного ж 1946 р. Сумське облуправління ДТР спрямувало до Донеччини приблизно 4,5 тис. юнаків, з яких не було жодного міського жителя. У ході мобілізаційних кампаній 1947 р. із Сумщини відправлено близько 3,5 тис. осіб до Сталінської області та ще майже 4,5 тис. – до Ворошиловградської. І знову всі до одного з цих хлопців належали до сільської молоді. Наведена тенденція зберігалася протягом всього повоєнного періоду.

Щоб переконатися, що донором робочих рук для міст Донбасу виступала вся Україна, а точніше її сільська місцевість, варто звернути увагу, що жодна з областей не уникнула відправки своєї молоді на Схід. Лише протягом мобілізаційних кампаній 1947 р. до згаданого регіону було переміщено 94,6 тис. осіб, а саме: до Сталінської області – 38,3 тис., до Ворошиловградської – 47,2 тис., а до Дніпропетровської – 9,1 тис. (табл. 3.1).

Школи фабрично-заводського навчання Донбасу мали просто катастрофічні умови навчання і проживання. Підлітки, відірвані від рідної місцевості, потрапляли у повну залежність від державних установ та доброї чи злої волі посадовців і персоналу навчальних закладів. Через поширені випадки голоду, страшної антисанітарії, складної криміногенної ситуації та знущань з боку адміністрації ці школи ФЗН мали лиху славу по всій країні. Плани наповнення цих закладів завжди не виконувалися через масові ухиляння молоді від відправлення до них та втечі вже прибулих. Наприклад, на зламі 1947-1948 рр. мережа закладів ДТР зазначених 3 східноукраїнських областей мала плановий контингент майже 188 тис. осіб (65,3 % усіх трудрезервників УРСР), а насправді в них вчилися лише близько 119 тис. (тобто 54,5 % усього фактичного контингенту республіки).

Не маючи змоги повністю задовольнити трудові резерви Донбасу за рахунок української молоді, влада спрямовувала до Східної України значну кількість сільських юнаків (переважно військовозобов'язаних, призваних по лінії військкоматів) з сусідніх республік СРСР (Білорусь, Молдова, західні

регіони Росії). Лише в 1947 р. їх прибуло до східноукраїнських міст 28 тис. осіб.

Таблиця 3.1 – Мобілізовані до закладів системи ДТР східних областей УРСР у 1947 р.

Область проведення призову	Область призначення відправлення					
	До Сталінської		До Ворошиловградської		До Дніпропетровської	
	<i>план</i>	<i>факт</i>	<i>план</i>	<i>факт</i>	<i>план</i>	<i>факт</i>
Винницька	15010	8775	1000	1001	-	-
Волинська	-	-	1000	1036	-	-
Дрогобицька	-	-	1000	978	-	-
Житомирська	-	-	11225	6858	-	-
Закарпатська	1000	955	4000	3986	-	-
Ізмаїльська	-	-	2000	1236	-	-
Запорізька	-	-	-	-	575	568
Кам'янець-подільська	-	-	15380	6933	-	-
Київська	10465	9585	2600	2565	535	528
Кіровоградська	-	-	1300	1249	9800	6902
Львівська	-	-	1500	1528	-	-
Миколаївська	-	-	250	379	-	-
Одеська	1375	605	3300	3925	-	-
Полтавська	13360	8968	2200	2288	-	-
Рівненська	-	-	1300	1166	-	-
Станіславська	-	-	1500	1356	300	298
Сумська	7175	3421	5725	4462	-	-
Тернопільська	-	-	1500	1486	500	327
Харківська	-	-	1300	1289	-	-
Херсонська	1500	1319	2690	1408	550	481
Чернігівська	12500	4631	1800	1631	-	-
Чернівецька	-	-	600	564	-	-
<i>РАЗОМ</i>	<i>62385</i>	<i>38259</i>	<i>63170</i>	<i>47324</i>	<i>12260</i>	<i>9104</i>

Вихідці із села, відправлені у міста до шкіл ФЗН та училищ, відразу ставали частиною кола людей, які жили поряд, мали уніфікований побут (у гуртожитках), спільно приймали однакову їжу (в їдальнях), але присутньо були роз'єднаними. Молодь потрапляла в середовище, що якісно відрізнялося від скріпленого звичаями і традиціями села. Ключовою відмінністю була відсутність одностайності, міцних родинних чи традиційних сусідських зв'язків, притаманних сільській спільноті. Натомість новоприбулим у місті необхідно було швидко призвичаюватися до пануючих тут анонімних

трансакцій серед багаточисельного населення. Кожен трудрезервник був приречений стати не лише частиною створеного державою корпоративного конгломерату індивідів, але і членом великого суспільства («гезельшафту» за термінологією німецького класика соціології Ф. Тьоніса).

Створюючи систему трудових резервів, сталінська влада цинічно пояснювала її запровадження покращенням життя населення. Стверджувалося, що у соціалістичному суспільстві зникли нужденні люди, які раніше (за капіталізму) змушені були шукати роботу, стихійно утворюючи резерв робочої сили для промисловості. Нібито саме через це держава була змушена централізовано забезпечити постійний притік молодого поповнення на підприємства шляхом примусових призовів.

Реальні причини введення примусових призовів до закладів ДТР полягали у тогочасній загальній мілітаризації економіки та суспільства, а також у непопулярності серед населення робітничих спеціальностей з важкими умовами праці (шахтарі, металурги). З одного боку, тоталітарна держава хотіла гарантовано отримувати потрібну кількість кваліфікованих кадрів і розпоряджатися ними без їхньої згоди на власний розсуд. А з іншого – витратити мінімум ресурсів на їхнє утримання, не вкладатися у підтримання безпеки і комфорту праці та пристойного рівня життя робітників, фактично застосовуючи позаекономічний примус.

Констатуючи очевидний і загальновідомий факт неминучості урбанізації в умовах зростання індустріального виробництва, приходимо до висновку, що насправді система державних трудових резервів у СРСР не мала однозначного призначення прискорювати чи гальмувати розвиток міст. Вона стала для сталінського тоталітарного режиму одним з інструментів контролю та регулювання урбанізаційних процесів у країні.

Отже, призови молоді до закладів ДТР під час повоєнної відбудови призвели до організованого механічного переміщення близько трьох чвертей мільйона юних осіб з сільської місцевості до міста. Наймасштабнішим напрямком централізованої міграції під егідою трудрезервів були індустріальні

центри Донбасу. Мобілізовані хлопці та дівчата залучалися до позааграрних галузей економіки, неодмінно змінювали свій спосіб життя і ставали частиною нового покоління урбанізованого суспільства.

3.3 Процес сільської електрифікації

Протягом кількох останніх місяців російські загарбники цілеспрямовано нищили ракетними ударами українську електроенергетичну мережу. Нестача генерації та/або неможливість передачі електроенергії через руйнування критичної інфраструктури позбавили світла села і міста України, поставили під загрозу не лише економіку, а й увесь звичний ритм життя населення. Мимоволі всі були змушені зосередитися на вирішенні цієї проблеми, кожен на своєму рівні: для себе чи близьких, підприємства чи установи, певного населеного пункту чи району. Альтернативу електромережам довго шукати не довелося. Колосальні масштаби швидкого насичення країни автономними генераторами дозволяють говорити про своєрідну альтернативну повторну електрифікацію.

Востаннє Україна переживала такий бум лише після II Світової війни, у другій половині 1940-х – 1950-х рр. Той процес стосувався передовсім сільської місцевості (у містах електрогосподарство вже розвивалося з початку XX ст.). Однак протягом першого повоєнного десятиліття згадана сільська електрифікація відбувалася саме в її «автономному» форматі, що нагадував сьогоденній. Цим пояснюється увага сучасних дослідників до вивчення відповідних подій в історичній ретроспективі.

Процес сільської електрифікації передбачав будівництво на місцях електростанцій невеликої потужності, якої було б достатньо для забезпечення місцевого господарства (колгоспу, радгоспу, МТС), а за можливості ще й населення. Постачання обладнання, його монтаж, ремонт і обслуговування для цих об'єктів мали здійснювати трести і контори Головного управління з електрифікації сільського господарства («Головсільелектро»).

Часто для ведення будівництва колгоспи об'єднували зусилля, а потім спільно використовували споруджену так звану «міжколгоспну»

електростанцію. Однак в такому випадку все одно йшлося про автономну, хоч і більшого розміру, електромережу. Єдина сітка електропостачання в масштабах країни постане лише в 1960-х рр. Проте від самого початку цей процес відбувався в умовах адміністративно-командної системи, він санкціонувався і спрямовувався централізовано, директивним шляхом на найвищому рівні.

Як і будь-яка складова державної політики в радянський час, електрифікація зазнавала потужного агітаційно-пропагандистського супроводу. Одним з його засобів була місцева преса. В рамках нашого дослідження ми проаналізували матеріали обласної газети, яка до 1952 р. носила назву «Більшовицька зброя», а потім була перейменована на «Ленінську правду». Це сумське видання відіграло роль друкованого органу одночасно обласного і міського комітетів комуністичної партії та обласної і міської рад депутатів трудящих. Газета розповсюджувалася по всій Сумській області. Її тираж зростав від 15 тис. примірників у середині 1940-х рр. до 30 тис. – наприкінці 1940-х та 35 тис. – у 1950-х рр.

Кількість опублікованих матеріалів, що торкалися теми сільської електрифікації, змінювалася від практично повної їх відсутності в середині 1940-х рр. до неодмінної щотижневої присутності на шпальтах обласної газети протягом 1948-1951 рр. Ближче до середини 1950-х рр. згадки про електрифікацію села стають дещо рідшими. За нашими підрахунками, якщо за весь 1954 р. «Ленінська правда» надрукувала 19 таких публікацій, а 1955 р. – 15, то ще за кілька років до того співставна кількість матеріалів публікувалася лише за півріччя. Наприклад, за перше півріччя 1948 р. – 20 відповідних статей і повідомлень, а за аналогічний період 1949 р. – 24. Ці показники важливі, оскільки демонструють ступінь уваги до процесу з боку влади і певною мірою корелюються з активністю зусиль по його здійсненню.

Загалом за змістом усі матеріали обласної преси, присвячені сільській електрифікації, можна поділити на кілька груп:

- 1) інформування про відкриття нових електроенергетичних об'єктів;
- 2) візуальні матеріали, присвячені сільській електрифікації;

3) публікації, присвячені використанню електроенергії, наслідкам електрифікації для села;

4) критика, скарги на недоліки, висвітлення проблем електрифікації на місцях.

Наведений поділ є до певної міри умовним, оскільки одна й та сама публікація за змістом могла бути віднесена відразу до двох і навіть більше груп.

Поява практично кожної нової сільської електростанції неодмінно згадувалася на сторінках обласної газети. Здебільшого це були замітки чи короткі повідомлення. Але періодично виходили великі статті, в яких читачам розповідали або вже про електрифікацію якоїсь місцевості з описом кількох енергетичних об'єктів, або ж публікація присвячувалася розвитку певного села взагалі, а розповідь про його електрифікацію ставала одним з найвагоміших свідчень його прогресивного розвитку.

Найбільше інформації подавалося про будівництво гідроелектростанцій. Зрештою, саме на малі ГЕС і було зроблено ставку під час сільської електрифікації. Протягом першого повоєнного десятиліття електростанції будувалися на більшості середніх і малих річок Сумської області. Часом навіть всерйоз розглядалася можливість спорудження ГЕС на ставках. Проте такий задум було відкинуто через технічні проблеми і практичну недоцільність.

Знаходимо ми в обласній газеті й згадки про вироблення електроенергії за допомогою теплових двигунів. Передусім привертає увагу поширеність використання локомотивів – парових двигунів, що приводили в дію змонтовані з ними електрогенераторні установки. Ця технологія ще кінця XIX ст. і далі без змін впроваджувалася під час повоєнної сільської електрифікації, хоча в країні вже вироблялися значно зручніші та ефективніші аналоги з двигунами внутрішнього згорання. Причиною такої ситуації було прагнення радянської влади зекономити, сповна використавши можливості видобутку дешевого місцевого палива. Одним з пунктів Постанови Ради Міністрів СРСР від 29 травня 1948 р. чітко вказувалася заборона на будівництво нових колгоспних теплових електростанцій на рідкому паливі. Місцевою альтернативою

нафтопродуктам на Сумщині був торф, переважно на використання якого і розраховувалися локомотиви.

Трапляються згадки і про використання вітрових електроустановок. Знаходимо інформацію про заплановане на 1949 р. розміщення ВЕС у Шалигінському районі. Вказується, що станом на 1950 р. колгоспам один такий вітряк від контори «Сільелектро» коштував щонайменше 15 тис. крб., а разом із запасними акумуляторними банками і лопаттю – 18 тис. Ця сума майже співставна з тогочасною офіційною вартістю вантажної автомашини.

Потужний потенціал для інформування, а тим більше для пропагандистського впливу завжди мали візуальні матеріали. Радянська преса активно використовувала їх і для висвітлення заходів сільської електрифікації, наочно переконуючи пересічних громадян у неабияких успіхах у цій галузі. Наприклад, у квітні 1948 р. на газетній сторінці, повністю присвяченій електрифікації Шалигінського району, містилася ще й мапа місцевості із позначками розміщення різних енергетичних об'єктів. У липні 1953 р. подавалася аналогічна мапа, але вже всієї Сумської області.

Проте найбільш поширеними зображеннями відповідної тематики були фото електростанцій. Так, свого часу публікувалися світлини будівництва Низівської ГЕС, а згодом її машинного залу після пуску цього об'єкту. Читачам також подавалися фото загального вигляду колгоспних та міжколгоспних електростанцій (наприклад, Вирівської, Обтівської, Бобрівської).

«Електрика змінить обличчя села», – гаслом наводилася теза в одній з публікацій, присвяченій розгортанню сільської електрифікації на півночі Сумщини. Читачам пояснювалося, що колгоспи отримають не лише дешеве і потужне освітлення, але і перейдуть на електричні молотарки, млини, олійниці, крупорушки, лісопилки і водяні насоси.

Рефреном звучали постійні згадки про забезпечення за допомогою електрики механізації усіх виробничих процесів у тваринництві: від приготування і роздачі кормів до доїння корів та стрижки овець. Це мало

перетворити ферми на індустріалізовані об'єкти, своєрідні «фабрики» з виробництва продуктів тваринництва.

У березні 1948 р. заявлялося, що Харківський інститут механізації та електрифікації сільського господарства, взявши шефство над одним з колгоспів Охтирського району, організовує там оранку новаторською технікою – гусеничним трактором НАТІ, обладнаним електродвигуном. Пізніше розповідалося вже про цілу електротракторну бригаду в складі Корсунь-Шевченківської МТС, що виконує по півтори норми плану. Живлення таких машин відбувалося від ліній електропередач по кабелям, які змотувалися-розмотувалися човниковим механізмом.

Читачів запевняли у широких можливостях для впровадження електрооранки, застосування електрокомбайнів та інших сільськогосподарських машин. Підтвердженням цьому слугувало і повідомлення про потужний самохідний електрокомбайн, випробування якого нібито вже розпочалися в Рязанській області. Для пересічних людей створювалася ілюзія, що от-от рільництво буде повністю переведене на передові електричні машини, достатньо лише досягти потрібного рівня виробництва енергії для села.

Цілком зрозуміло, що електрифікація коштувала чималих коштів, відбувалася нерівномірно і залежала від низки місцевих умов (наявність поруч річок, родовищ палива, індустріальних об'єктів, транспортного сполучення тощо). Щоб приховати недоліки і відвернути увагу від неефективності організації процесу, а також пояснити багатьом сільським читачам відмінність між дивовижною картиною успіхів суцільної електрифікації, змальованою на газетних шпальтах, та незavidним реальним станом речей, періодично друкувалися критичні публікації «на злобу дня». Висвітлювалися конкретні проблеми на місцях, оприлюднювалися публічні листи-скарги на певні установи та їхніх несумлінних представників, іноді навіть наводилися сатиричні фейлетони на згадану тематику.

Найбільше діставалося Сумській обласній конторі «Сільелектро». Їй нарікали у затягуванні будівельно-монтажних робіт і введення в експлуатацію енергетичних об'єктів, а якість виконання робіт і послуг контори називали вкрай низькою. Доходило до того, що на сторінках «Ленінської правди» опублікували скаргу на нерозпорядливість і неорганізованість керівників «Сільелектро» вже з боку самих рядових працівників цієї організації, невдоволених систематичними простоями (очевидно, вони негативно відображалися на заробітку).

А вже після формального завершення електрифікації жителі с. Ямпіль звинувачували «Сільелектро» в допущенні перебоїв у постачанні електроенергії та щоденних кількогадинних відключеннях світла за умови стягнення завищеної абонентської плати за свої послуги.

В свою чергу позиція керівництва «Сільелектро» теж була оприлюднена в публікації за авторством начальника виробничо-технічного відділу контори С. Кулішова, який покладав провину за зрив темпів електрифікації в області на місцеві колгоспи, які вчасно не викупувають потрібне для монтажу обладнання. Також у своє виправдання згадувалися недостатнє фінансування по лінії обласного управління сільського господарства і відсутність якісних будівельних матеріалів.

Архівні матеріали свідчать, що будівельно-монтажний трест «Укрсілелектро», якому належала вищезгадана обласна контора, дійсно в той період катастрофічно не справлявся з покладеними на нього завданнями в масштабах цілої УРСР, виконуючи плани менш, ніж на половину.

Але радянський принцип прийнятності критики лише на низовому рівні діяв бездоганно. «Розпікаючи» місцевих несумлінних чи просто малодосвідчених керівників, жодним чином не зачіпалося вище управління, не ставилася під сумнів правильність принципів організації, проектування, фінансування чи матеріального забезпечення процесу електрифікації.

Також зазначимо, що інформація щодо сільської електрифікації певною мірою подавалася в контексті та на тлі детального висвітлення «великої»

електрифікації в Україні та СРСР: етапів будівництва ГЕС на великих річках (Дніпрі, Дону, Волзі та ін.), запуску першої АЕС тощо.

Радянське електрифікування сільської місцевості завжди подавалося як вкрай прогресивне і передове явище, притаманне саме соціалістичному ладу. Періодично з'являлися пропагандистські матеріали, що розглядали електрифікацію через призму ленінської ідеології. Читачам систематично навіювалася думка, що ідея провести електрику в село є певною похідною від комуністичного вчення і без «геніального плану Ілліча» ніколи б не здійснилася. Підняти ж питання, як аналогічні процеси проходили в розвинених країнах без участі «вождів пролетаріату», було немислимим.

Натомість акцентувалася демонстрація успіхів електроенергетики соціалістичних держав на тлі повідомлень про проблеми капіталістичних країн у цій галузі. Наприклад, у середині 1950-х рр. з'являється низка публікацій про будівництво електростанцій і значні досягнення електрифікації у дружніх соціалістичних країнах, а саме: Албанії, Болгарії, КНДР, КНР, Румунії. Водночас для контрасту повідомлялося про серйозні енергетичні проблеми в капіталістичній Австрії. А ще заявлялося про негаразди в Англії та Японії, пов'язані зі страйками електриків.

Отже, висвітлення сільської електрифікації у місцевій пресі, яке було складовою агітаційно-пропагандистського супроводу зазначеного процесу, характеризувалося насиченістю за формою і змістом. Значна інформативність цього масиву інформації робить його цінним джерелом для подальших перспективних досліджень проблем повоєнного розвитку сільської місцевості як на регіональному рівні, так і в територіальних межах всієї України.

3.4 Освітній рівень і підвищення кваліфікації персоналу закладів професійно-технічної освіти у період повоєнної відбудови України

Так склалося, що система професійно-технічної освіти України так чи інакше є нащадком системи ДТР – державних трудових резервів СРСР.

Незважаючи на те, що ця радянська централізована структура підготовки робочих кадрів була створена ще 80 років тому, відгуки її принципів і методів організації педагогічного процесу в професійній освіті є відчутними й досі. Безсумнівно, без врахування цих традицій і досвіду (як негативного, так і позитивного) усвідомлення процесів, що відбуваються в цій сфері, є неможливим, а модернізація цієї галузі – проблематичною.

Система ДТР існувала протягом 1940–1959 рр. Однак найбільшого масштабу діяльності трудові резерви досягли під час відновлення економіки в 1943–1950 рр., коли з мобілізованих підлітків у стислі терміни було підготовлено нове покоління робітників замість кваліфікованих кадрів, втрачених у Другій світовій війні.

Трудові резерви були саме тією моделлю професійно-технічної освіти, що відповідала потребам радянської адміністративно-командної економіки й тоталітарної системи загалом у 1940-х – 1950-х рр. До складу цієї централізованої системи входили школи фабрично-заводського навчання (ФЗН), які готували робітників масових професій, та кілька типів училищ, що випускали молодих робітників високої кваліфікації технічно складних спеціальностей.

Загалом усі кадри, які забезпечували роботу шкіл та училищ системи трудових резервів, за характером їхньої діяльності можна поділити на наступні групи:

1. Адміністративний персонал (директори, їх заступники чи помічники, старші майстри, бухгалтери та працівники канцелярії). Здійснював управління діяльністю навчальних установ.

2. Педагогічний персонал (майстри виробничого навчання, викладачі теоретичних дисциплін, вихователі, інструктори фізичної культури, керівники військової підготовки). Ці працівники безпосередньо займалися навчанням та вихованням майбутніх молодих робітників.

3. Господарський персонал (кочегари, шофери, візники, коменданти гуртожитків, працівники їдалень, прибиральниці, двірники тощо). Він

обслуговував приміщення навчальних закладів з метою утримання їх в належному стані, забезпечував справну роботу їдалень, кочегарень та інших структурних підрозділів.

Зазначимо, що наведена класифікація є деякою мірою умовною, оскільки до навчально-виховного процесу постійно залучалися представники адміністративного персоналу.

Приблизно чисельність третьої групи майже дорівнювала сумі перших двох. Так, на межі 1947–1948 рр. на пікові розвитку мережі трудових резервів адміністративний та педагогічний персонал разом складала приблизно 55 %, а обслуговуючий (господарський) – відповідно 45 % загальної чисельності працівників закладів системи ДТР.

Ключовою фігурою кожного училища чи школи ФЗН був його директор. На директора покладалося керівництво всією діяльністю навчального закладу на основі єдиноначальності. Ця особа несла персональну відповідальність за виконання навчальних планів і програм, культурне та ідеологічне виховання, організацію харчування, побутового та медичного обслуговування учнів, а також за підбір, призначення, звільнення кадрів та керівництво ними. Директор був розпорядником матеріальних цінностей та фінансів дорученої установи. Він безпосередньо підпорядковувався начальнику обласного управління трудових резервів.

Директор обов'язково мав декількох заступників (помічників), кожен з яких відповідав за конкретну сферу діяльності. Як правило, це були заступники з навчально-виробничої частини, з культурно-виховної роботи (з політичної частини), з господарської роботи. Заступники призначалися начальником обласного управління за представленням директора з числа людей з досвідом роботи за відповідним профілем.

Також аналогічною була і посада старшого майстра. Однією з головних вимог до кандидатів була наявність освіти не нижче технікуму. Старший майстер відповідав за організацію виробничого навчання у закладі та керував роботою майстрів. Під його контролем було забезпечення навчальних

майстерень необхідними матеріалами, інструментами та обладнанням. Старший майстер безпосередньо підпорядковувався директору.

Майстри виробничого навчання призначалися не лише з числа осіб із середньою освітою, але й з висококваліфікованих досвідчених робітників без неї. За кожною групою закріплювався свій майстер, спеціальність котрого мала співпадати з профілем групи. Приблизно на кожних 30 учнів припадав один майстер. Майстри повинні були передавати своїм підопічним усі базові виробничі навички, необхідні для їхньої професії.

У перші післяокупаційні роки в школах ФЗН у силу різних причин теоретичне навчання велося обмежено чи взагалі було відсутнім. В училищах з теоретичним навчанням справи склалися значно краще. Викладачами теоретичних дисциплін доволі часто працювали вчителі місцевих середніх шкіл на умовах сумісництва і погодинної оплати. Але проведення занять зі спецтехнології доручалося лише штатним кадрам з відповідною технічною освітою.

Питання кадрового забезпечення системи трудових резервів гостро стало відразу ж з початком відбудови мережі цих закладів. Довоєнні колективи працівників шкіл ФЗН та училищ не збереглися через мобілізацію до збройних сил, евакуацію, бойові дії та окупацію.

Для формування персоналу навчальних закладів системи ДТР України зі східних регіонів СРСР відкликалися кадрові робітники: директори, майстри, викладачі. Всього до кінця 1944 р. в Україну їх прибуло 3,5 тис осіб. Близько тисячі з них були призначені на керівні посади за рекомендаціями партійних та комсомольських органів. А 332 особи шляхом «висування найкращих» з органів та установ трудрезервів були цілеспрямовано направлені на управлінські посади до західних областей УРСР.

Бурхливе зростання мережі системи ДТР потребувало залучення все більшої кількості додаткових кадрів, підготовка яких відставала від темпів створення нових училищ та шкіл. Наприкінці 1945 р. трудові резерви УРСР вже нараховували 25,5 тис. працівників усіх професій та спеціальностей. З

наведеної кількості майже півтисячі осіб належали до апарату республіканського та обласних (міжобласних) управлінь.

Але якщо штати управлінь та керівні посади навчальних закладів були укомплектовані, то навчально-педагогічного персоналу в школах та училищах не вистачало. Станом на 1 січня 1946 р. система ДТР України нараховувала 430 вакантних місць майстрів виробничого навчання і близько сотні – викладачів теоретичних дисциплін.

Після завершення Другої світової війни поповнення кадрів системи ДТР відбувалося, перш за все, за рахунок демобілізованих військових. Як правило, на усі важливі посади призначалися офіцери-фронтовики. Часто ці люди не мали жодної цивільної спеціальності, оскільки потрапили до армії відразу ж зі шкільної або студентської лави. Нестача професійних знань та педагогічних навичок у них компенсувалася великим життєвим досвідом, набутим в екстремальних умовах на війні. Разом з тим до установ системи трудових резервів були привнесені манери поведінки і форми відносин, характерні для армії та фронту.

Значна частина керівних працівників не мала необхідної освіти. На початку 1946 р. більше половини директорів шкіл ФЗН і училищ мали рівень освіти не вище закінченої середньої школи і формально не мали права займати дану посаду. Були випадки, коли директорами ставали люди з початковою освітою, які знаходилися на одному рівні грамотності з учнями своїх навчальних закладів.

Відзначаючи у своїх звітах очевидну непридатність значної частини кадрів, Республіканське управління трудових резервів наприкінці 1945 р. заявляло про наміри у перспективі замінити їх з метою покращення навчальної, виробничої і політико-виховної роботи. Однак насправді заміни їм на той момент просто не було. Більше того, згідно з нав'язаними планами, мережа закладів трудрезервів продовжувала активно зростати і відповідно потребувала ще більшої кількості дефіцитних адміністративних і педагогічних працівників.

На початку 1948 р. загальна чисельність усіх працівників шкіл ФЗН і училищ УРСР досягла найбільших кількісних показників і складала майже 38 тис. осіб. З них понад 38 % були прийняті на роботу протягом 1947 р. Не зважаючи на те, що для кадрового посилення закладів трудових резервів направлялися випускники технікумів і ВНЗ (наприклад, у 1947 р. – 90 осіб), а деякі наявні працівники-практики навчалися заочно, статистично рівень освіти всіх груп персоналу залишався приблизно на попередньому рівні. На одне училище в середньому припадало приблизно 2 інженери, 4 техніки і 7 педагогів. На десять шкіл ФЗН – 20 техніків, 10 педагогів і всього лише 1 інженер.

Керівництво системи ДТР великі надії покладало на різні заходи з підвищення кваліфікації адміністративних та педагогічних працівників. Серед цих заходів були курси (з відривом та без відриву від виробництва), семінари, педагогічні конференції, навчально-методичні збори, інструктивні наради, стаханівські школи, командирські навчання при військоматах для військових керівників тощо.

Зазначений напрям діяльності набув надзвичайно широкого розмаху. Наприклад, наприкінці 1940-х рр. тільки курси підвищення кваліфікації щорічно проходили близько 3 тис. працівників шкіл ФЗН і училищ. Ця кількість становила приблизно 10 % від загальної чисельності. При цьому таке навчання переважно організовувалося на місцях.

Окремих перспективних представників адміністративно-педагогічного персоналу відправляли до Москви та Ленінграду на курси Центрального інституту вдосконалення і підвищення кваліфікації кадрів. До того ж для проведення перепідготовки працівників установ системи трудових резервів були організовані філії зазначеного інституту при технікумах. В Україні ці філії знаходилися при Київському, Харківському та Сталінському індустріальних технікумах і були розраховані на декілька десятків слухачів одночасно. Іноді паралельно поруч з ними за аналогічним принципом організовувалися відділення Центральних курсів підготовки вихователів. Підвищення

кваліфікації протягом року, зазвичай, тут проводилося у дві зміни («скликання»). Зазначимо, що непоодинокими були випадки відправки працівників училищ та шкіл ФЗН до технікумів за межами УРСР (наприклад, за планами 1948 р. до Ростову) або зворотні ситуації – проходження відповідної підготовки колег з інших союзних республік у містах України.

У червні 1947 р. наказом міністра трудових резервів СРСР для навчального та адміністративного персоналу училищ та шкіл ФЗН запроваджувалося обов'язкове вивчення так званого педагогічного мінімуму. Згодом, у 1949 р., рішенням керівництва системи ДТР особи, які успішно пройшли підготовку й атестацію з цього початкового курсу, поглиблювали свої теоретичні знання, навчаючись за більш ускладненою програмою підвищеного педагогічного мінімуму. Цей вид підготовки передбачав, головним чином, щоденну самостійну роботу працівника без відриву від виробництва і розраховувався на 250 годин протягом одного року. Для надання допомоги та здійснення систематичного контролю за ходом і якістю оволодіння матеріалом у найбільш потужних закладах створювалися групи з вивчення педмінімуму під керівництвом директорів установ або їхніх заступників. У цих групах не рідше двох разів на місяць мали проводитися колективні консультації і співбесіди за певними розділами програми. Періодично для працівників проводилися вступні та оглядові лекції за найважливішими темами, організовувалися конференції з виступами та обговоренням доповідей і рефератів. Обов'язково мало відбуватися відвідування й аналіз відкритих уроків зі спецтехнології та виробничих занять. Більше того – для невстигаючих щотижнево передбачалися індивідуальні консультації з поточною перевіркою знань слухачів і складених ними конспектів та індивідуальних письмових занять.

Загалом програма педагогічного мінімуму складалася з трьох частин. Спочатку протягом березня–червня вивчався курс «Педагогіка» (90 годин) за тематичним планом, що передбачав ознайомлення з головними теоретичними положеннями і принципами вікової психології, дидактики та виховання. На початку липня з педагогіки здавався проміжний залік. Потім слухачі з липня по

лютий наступного року проходили підготовку з тематичних курсів «Методика виробничого навчання» (майстри – 100, вихователі – 60 годин) та «Методика виховної роботи» (майстри – 60, вихователі – 100 годин). Під час вивчення методики певним чином враховувалася специфіка роботи працівників на тих чи інших посадах.

Слід відзначити, що лекторами з педагогіки та методики виховної роботи виступали науково-педагогічні працівники місцевих педагогічних (учительських) інститутів. Для проведення занять з методики виробничого навчання залучались кваліфіковані працівники навчально-методичного кабінету при обласному управлінні трудових резервів або керівники училищ та шкіл ФЗН з належною освітньою підготовкою та достатнім досвідом роботи. Саме усі вказані вище особи і були членами екзаменаційної комісії, яка проводила перевірку знань та приймала іспити з педмінімуму. Головою ж даної комісії призначався начальник місцевого управління ДТР.

У листопаді 1948 р. за наказом Міністра трудових резервів СРСР у Сталінській області була відкрита постійно діюча однорічна школа підготовки майстрів-вугільників, яка готувала висококласних керівників виробничого навчання для закладів ДТР гірничого профілю. За навчальним планом тут передбачалися заняття зі спецтехнології, російської мови і політпідготовки, а також практика на найновішому обладнанні під час тримісячного виробничого навчання з відривом від теоретичного курсу. Цей заклад був розрахований на 90 осіб, які розподілялися на 3 групи у відповідності зі спеціальностями. Головним чином, учнівський контингент даної установи комплектувався представниками педагогічних колективів відповідних шкіл ФЗН та РУ (з 1949 р. ГПШ та ГірПУ) Сталінської області. Але навчання тут проходили також і деякі працівники ДТР, що були прислані з інших областей СРСР.

Аналіз складу першого набору Сталінської однорічної школи підготовки майстрів-вугільників, свідчить, що абсолютну більшість її учнів склали чоловіки віком 20-25 років з 6-7 класами середньої освіти, які встигли пропрацювати 1-2 роки.

Однак в умовах нестачі педагогічного персоналу масштабність процесу його навчання і вдосконалення призводила до появи ще однієї проблеми. Постійна зайнятість майстрів та викладачів на курсах, семінарах та інших заходах ставали причиною того, що учнівські групи на доволі тривалий час залишалися без своїх наставників, а це неминуче погіршувало фактичну професійну підготовленість учнів.

Тому багато навчальних закладів починали ігнорувати надані плани і графіки підвищення кваліфікації. З понад 7 тис. працівників трудрезервів в УРСР, зобов'язаних пройти підготовку за програмою підвищеного педагогічного мінімуму, у 1950 р. екзамен з педагогіки здали менше 2 тис. А Сталінське обласне управління трудових резервів того ж року відкрито просило центральне керівництво системи ДТР не відправляти на курси майстрів, зайнятих на поточний момент виробничим навчанням своїх груп.

Періодично в обласних центрах проводилися наради та конференції працівників установ системи трудових резервів. У цих заходах участь брали представники адміністративного та педагогічного персоналу навчальних закладів, які тут не тільки отримували директивні настанови, але й ділилися досвідом, а часто й піднімали болючі питання функціонування як конкретних шкіл та училищ, так і радянської профтехосвіти загалом. Про такі зібрання громадськість нерідко у загальних рисах інформували місцеві ЗМІ.

Справжньою бідою закладів профтехосвіти у повоєнну добу стала плінність кадрів. Якщо спочатку Головне управління ремісничих, залізничних училищ та шкіл ФЗН звітувало про зниження плінності кадрів у середньому з 29,5 % у 1946 р. до 19,4 % у 1947 р., то у 1949 р. цей показник збільшився до 55 %. Масові звільнення адміністративного і педагогічного персоналу загрожували успішному функціонуванню тих чи інших установ. Зокрема, протягом 1949 р. на посадах змінилися 65 % вихователів, 44 % помічників директорів з культурно-виховної роботи, 33 % старших майстрів, 31 % майстрів виробничого навчання. Причому звільнення відбувалося не тільки за власним бажанням у пошуку більшого заробітку чи кращих умов праці. Працівників

звільняли як таких, що не справлялися з роботою (у Сталінській області за 1949 р. – 384, у Ворошиловоградській – 411 осіб). Розповсюдженими були випадки зняття з роботи за систематичне пияцтво чи засудження за посадові правопорушення.

Таким чином, кадрове забезпечення навчальних закладів трудових резервів у відбудовчий період стало одним з тих слабких місць, котрі перешкоджали нормальній діяльності даних установ. Величезні зусилля, спрямовані на підвищення кваліфікації персоналу, дозволили певною мірою підвищити його професійну компетентність. Але на кардинальні трансформації у структурі підготовки та підвищення кваліфікації персоналу профтехосвіти в тяжких умовах повоєнної відбудови економіки радянська влада не наважувалася. Лише в другій половині 1950-х рр. під час реформ М. Хрущова відбулися суттєві зміни в цій сфері, аналіз яких є дуже перспективним для подальших досліджень.

3.5 Організація дозвілля в навчальних закладах системи трудових резервів

Сучасні дослідники визначають дозвілля як сукупність видів діяльності, що здійснюються у вільний час для задоволення певних фізичних, інтелектуальних, соціальних і культурних потреб. У широкому значенні дозвілля ототожнюють з вільним часом, який розуміють як час, вільний від службових, а також домашніх обов'язків.

Досліджуючи питання дозвілля, виокремлюють його різновиди: індивідуальне споживання культури (читання літератури, перегляд телепрограм тощо); публічно-видовищне споживання культури (відвідування театрів, кіно, науково-популярних лекцій, спортивних заходів); спілкування (з сім'єю, родичами, друзями); фізичні заняття, спорт і туризм; пасивний відпочинок (прогулянки, споглядання оточення без певної мети); творча аматорська діяльність (художні студії, наукові гуртки тощо).

Характер дозвілля людини – це один з ключових показників рівня її матеріального благополуччя, індикатор її культурно-освітнього розвитку і соціальної комунікації, а також фізичного та психологічного стану.

Здавна в навчальних закладах особливу увагу звертали на організацію дозвілля молодого покоління. Правильне проведення вільного часу мало не лише рекреаційну мету, але й було складовою педагогічного процесу, використовувалося для прищеплення цінностей суспільства, виховання необхідних якостей характеру та багатогранного особистісного розвитку дітей і юнацтва. Розвиваючи соціокультурний менеджмент у освітніх установах сьогодні, ми неминуче змушені озиратися в минуле, щоб скористатися досвідом минулого чи уникнути колишніх прикрих помилок на цьому поприщі.

Наразі в Україні відбувається глибоке реформування галузі професійно-технічної освіти. В тому числі вдосконалюється і організація позанавчальної роботи у відповідних закладах. Відзначимо, що ще донедавна вітчизняна профтехосвіта залишалася прямим нащадком радянської системи державних трудових резервів, успадкувавши традиції та принципи її роботи, а разом з тим і багато різних недоліків. У цьому відношенні дуже актуальним стає дослідження питання організації дозвілля в навчальних закладах трудових резервів у повоєнну добу, адже знаючи коріння негараздів, набагато легше здійснити їх розв'язання під час нинішніх перетворень.

Система державних трудових резервів була централізованою структурою, що займалася підготовкою кваліфікованих робітничих кадрів протягом 1940-х – 1950-х рр. До її складу входили школи фабрично-заводського навчання, ремісничі училища та низка аналогічних їм галузевих професійно-технічних навчальних закладів. Трудові резерви мали напіввоєнізований характер. Заклади державних трудових резервів наповнювалися як добровольцями, так і примусово мобілізованою молоддю. Втеча з них у 1940-х рр. розглядалася як кримінальний злочин.

Крім освітньо-кваліфікаційної підготовки одним з головних завдань закладів системи трудових резервів було виховання майбутніх молодих

робітників у відповідності до запитів тогочасної держави. Найважливіша роль у ті часи відводилася ідейно-політичній складовій такого виховання, що мало здійснюватися не лише на уроках, але й поза ними. Радянським керівництвом передбачалося, що будь-який вид діяльності школи чи училища повинен був реалізуватися таким чином, щоб сприяти прищепленню молоді матеріалістичного світогляду і так званої «комуністичної моралі».

Дійсний член Академії педагогічних наук Радянського Союзу професор І. Каіров, який у 1940-х рр. спеціалізувався на теоретичній розробці методики ідеологічного виховання учнів в установах системи трудових резервів, визначав такі організовані позанавчальні форми його здійснення: проведення революційних свят та інших масових заходів, лекції, бесіди, робота учнівських гуртків і комсомольських організацій, позакласне читання і читацькі конференції, видавницька діяльність учнів (настінні чи друковані малотиражні газети). Він акцентував, що завдання педагогічного персоналу під час будь якої позанавчальної роботи – «постійно розкривати молоді політичну сутність історичних і поточних подій». Іншими словами, весь вільний час учнів, все їхнє дозвілля і відпочинок неминуче мали бути пронизані ідеологічною обробкою.

Взагалі розпорядок дня в школах та училищах системи державних трудових резервів був розписаний майже похвилинно і, зазвичай, виконувався з армійською суворістю. Підйом о 6.30. Після вранішньої фізичної гімнастики, прибирання кімнат, переклички і сніданку учні йшли на навчання. Заняття тривали з 8.30 до 16.30 з годинною обідньою перервою. Вечеря за графіком відбувалася о 18.30. Час між заняттями і вечерею призначався для відпочинку та культурно-масової роботи. Отже, дозвілля молоді у будні дні обмежувалося лише двома годинами. Вже після вечері трудрезервники були зобов'язані півтори години вчити домашнє завдання, а після вечірньої лінійки з перекличкою йшли спати. Відбій встановлювався о 21.45. В такому режимі трудрезервники жили шість днів на тиждень. Неділя офіційно була вихідним днем і вважалася вільним часом учнів.

Зазвичай вихованцям могла надаватися відпустка на неділю чи святковий день, а для відвідування родичів навіть дозволялося залишати навчальний заклад ввечері в суботу чи напередодні свята. Відпустка надавалася виключно директором або відповідальним черговим школи (училища). Вона оформлювалася звільнювальним документом встановленого зразка із зазначенням інформації про учня, умов перебування поза закладом і точного часу повернення. Учні, яким було дозволено покинути місце навчання, зобов'язані були з'явитися одягненими по формі до чергового адміністративно-педагогічного працівника і отримати дозвіл на вихід. При поверненні з відпустки учень мав доповісти про прибуття черговому по навчальному закладу і вручити йому свій відпускний білет. Черговий оглядав прибулого учня і робив відмітку про його повернення у журналі.

Організація дозвілля учнів в установах трудових резервів обов'язково знаходилася під контролем місцевих комсомольських організацій, до яких належала значна частина учнівського контингенту та молоді працівники навчальних закладів. При Центральному комітеті комсомолу України спеціально навіть було створено відділ ремісничих училищ і шкіл фабрично-заводського навчання, який мав тримати під своїм контролем роботу своєї структури у закладах трудових резервів.

Не рідше раз у місяць у закладах відбувалися лекції, що мали просвітницький характер. Проводилися ці заходи у червоних куточках та клубах навчальних закладів або базових підприємств. З лекціями і докладами виступали не тільки викладачі шкіл та училищ трудових резервів, але й запрошувалися кваліфіковані штатні лектори-агітатори міськкомів і обкомів комуністичної партії та комсомолу України, працівники місцевих вишів і керівні працівники управлінь трудових резервів. Щороку в навчальних закладах системи державних трудових резервів України відбувалося по кілька тисяч таких заходів. За офіційними звітами ними був охоплений весь учнівський контингент республіки.

Тематика лекцій здебільшого мала політичну спрямованість. Характерні поширені стандартні теми на зразок «Життя і діяльність Леніна», «Ленін і Сталін – організатори та вожді Червоної армії», «Гурбота товариша Сталіна про трудові резерви», «Комсомол в роки війни», «Судовий процес у Нюрнберзі» тощо. Деякі рідше теми мали природничу спрямованість («Про походження життя на Землі», «Чи буде кінець світу?», «Про атомну енергію»), історико-патріотичну («Великі російські полководці», «Патріотизм радянської людини») чи морально-психологічну («Про дружбу і товаришування», «Про мораль радянської молоді»). Але і вони завжди мали відповідати марксистському вченню і теж враховували політичну складову.

Однак ці лекції, перенасичені офіційною ідеологією, часто сприймалися молоддю з цілковитою байдужістю. Так, у червні 1949 р. секретар Ворошиловградського обкому комсомолу України з трибуни регіональної науково-педагогічної конференції наголошував: «До кількості лекцій претензій немає. Але лекційна робота не враховує вікових особливостей і освітнього рівня учнів. Це нецікаво учням. Немає лекцій, які були б цікаві для нашої молоді». Як правило, для більшості учнів-трудорезервників була лише одна причина відвідування таких лекцій – примус адміністрації.

Багатим джерелом для ідейно-політичного виховання молоді вважалися біографії «великих вождів», «геніальних вчителів пролетаріату» і керівників радянської держави – В. Леніна та Й. Сталіна. Вивчення прикрашеної офіційної версії їх життя було як засобом встановлення морального ідеалу, прикладу до наслідування для підлітків, так водночас і знаряддям підтримки культу особи у тоталітарному суспільстві. Аналогічно велике значення для систематичної ідеологічної обробки молоді надавалося вивченню історії більшовицької партії та здобутків її діяльності.

Відповідно у навчальних закладах за директивами з центру створювалися формально добровільні гуртки, кожен з яких спеціалізувався на позаурочному вивченні власного тематичного напрямку, а саме: біографії В. Леніна, біографії Й. Сталіна, історії компартії, Конституції Радянського Союзу, статуту

Всесоюзного Ленінського комуністичного союзу молоді, плану IV п'ятирічки та ін.

Гуртки мали щотижня збиратися за встановленим графіком. Керівництвом ними покладалося на викладача політичного виховання або помічника директора з культурно-масової роботи. На засіданнях гуртків виголошувалися доповіді та відбувалися обговорення питань з відповідної тематики. Щоб покращити показники своїх навчальних закладів, адміністрації створювали якомога більше таких гуртків і записували до них, як правило, більшість своїх учнів. Однак у реальності серед молоді така популярність цього способу проведення вільного часу була фікцією, а членство – простою формальністю. Навіть фізично регулярно збирати членів усіх існуючих гуртків було практично неможливо, оскільки це відразу паралізувало б інші види позанавчальної діяльності закладів.

Одним з видів масових заходів у школах та училищах системи державних трудових резервів були зустрічі з передовиками-ударниками виробництва, досвідченими кадровими робітниками базових підприємств, кращими випускниками навчальних закладів минулих років, героями війни, орденоносцями та іншими гостями, які мали беззаперечний авторитет для молоді. Запрошені персони урочисто виступали перед учнями, дарили закладу і отримували у відповідь символічні подарунки, а також спілкувалися з підлітками у неофіційній обстановці та відповідали на їхні питання. Такі заходи справді відігравали велике значення не тільки для виховання шаблонного радянського патріотизму і ефемерної «пролетарської свідомості», але і задля прищеплення любові до своєї майбутньої професії, ставали доброю нагодою перейняти життєвий досвід старшого покоління від осіб, які в тих реаліях вважалися визначними.

Деякі такі зустрічі набували широкого резонансу. Наприклад, у 1945 р. гостем Київського ремісничого училища № 2 був двічі Герой Радянського Союзу С. Ковпак, який розповідав про створення свого партизанського з'єднання та його боротьбу проти німецьких окупантів. Аналогічно в 1948 р. з

Москви до Путивльського спеціального ремісничого училища № 44 у гості приїздив колишній партизанський командир, а згодом відомий поет і громадський діяч П. Воронько.

Значної уваги в установах системи трудових резервах приділялося відзначенню державних свят і річниць вагомих подій: Дня Червоної армії і флоту, Міжнародного жіночого дня (у закладах з жіночим учнівським контингентом), Дня Перемоги, річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції, днів народження В. Леніна та Й. Сталіна тощо. Безпосереднім професійним святом системи державних трудових резервів був день річниці їхнього заснування – 2 жовтня. Його почали називати «День Ремісника».

Зазначимо також, що з власної ініціативи часто в навчальних установах відзначалися професійні свята відповідних галузей (наприклад, вугільної, металургійної, будівельної), для яких готувалися молоді кадри. Крім урочистих лінійок та офіційних промов керівників закладів і почесних гостей святкування зазвичай передбачало також концертні виступи і спортивні змагання.

При навчальних закладах створювалися бібліотеки або читальні при клубах і червоних куточках. Постачання літератури до бібліотек та читалень планово забезпечувалося через книготорговельні організації. На навчально-методичних радах при директорах навчальних закладів штатні бібліотекарі мали систематично виступати з доповідями щодо роботи з пропаганди книжки. Щорічно у планах роботи навчальних закладів передбачалося проведення «тижнів книжки».

Червоний куточок у кожному гуртожитку мав забезпечуватися настільними іграми (шахи, шашки, доміно, лото), музичними інструментами, а за відсутності бібліотеки ще й книгами, газетами та журналами. Водночас азартні ігри (передовсім, у карти на гроші) категорично заборонялися.

З метою вплинути на порушників поведінки і недобросовісних учнів, покращити дисципліну та успішність навчально-виробничої діяльності широко використовувалися сатиричні стінні газети, де розміщувалися жарти, карикатури і шаржі, присвячені негативним сторонам життя школи чи

училища. Часто такі видання за аналогією з найбільш відомим у ті часи всесоюзним журналом відповідної тематики отримували назву «Крокодил». Водночас у Західній Україні їм давали заголовок «Перець», беручи за зразок україномовне сатиричне видання.

Зазвичай стінні газети учні випускали з великим ентузіазмом та практично у кожному закладі системи державних трудових резервів. Про популярність саме учнівських сатиричних газет говорить той факт, що їх кількість була значно більшою, ніж аналогічних видань ідейно-політичного характеру серйозного змісту. Так, протягом 1945 р. були випущені всього близько 4,9 тис. звичайних газет, а сатиричних «крокодилів» і «перців» – 6,5 тис.

Щоб творчу самодіяльність учнів спрямувати на більш міцне та глибоке засвоєння ними знань, в училищах і школах фабрично-заводського навчання організовувалися технічні гуртки і обладнувалися кімнати юного техника-винахідника. Водночас таке проведення дозвілля було доцільним з точки зору матеріального благоустрою. Так, гуртки радіотехнічного спрямування отримували конкретні практичні завдання власними силами радіофікувати свої початкові заклади або підшефні установи та організації (дитбудинки, колгоспи).

Контроль за роботою технічних гуртків покладалася на заступників директорів з навчальної частини або старших майстрів шкіл та училищ трудових резервів. Ці ж працівники відповідали за ведення так званої «технічної пропаганди», яка передбачала популяризацію досягнень вітчизняної техніки і промисловості шляхом проведення лекцій, бесід, учнівських конференцій і організації виставок найкращих зразків продукції, виробленої трудрезервниками та їх майстрами виробничого навчання.

Як правило, гордістю кожного закладу трудових резервів була його художня самодіяльність. Молодь, яка потребувала розваги та творчого самовираження, створювала різноманітні оркестри і хори, а частина учнів займалася декламацією та драматичним мистецтвом. Згідно з розробленими планами вони постійно проводили концерти у клубах, на базових

підприємствах, у місцевих госпіталах, навколишніх колгоспах та на пунктах збору призовників, яких відправляли до шкіл фабрично-заводського навчання Донбасу.

Під час мобілізаційних кампаній учасники художньої самодіяльності їздили у складі агітбригад різними населеними пунктами, демонструючи свої здібності та закликаючи підлітків вступати до закладів трудових резервів. Часом цих артистів-аматорів з концертними програмами запрошували виступати на радіо, і вони ставали справжніми знаменитостями у своєму місті.

Після війни у великих містах будувалися власні відомчі будинки культури обласних управлінь трудових резервів. Часто в них не тільки діяли учнівські художні колективи, але й проводилися огляди самодіяльності усіх навчальних закладів регіону. Наприклад, трудрезервники Одещини у своєму будинку культури щороку організовували такі фестивалі-конкурси у червні-липні.

Проте репертуар мав чітко контролюватися комсомолом. Вимагалось, щоб художня самодіяльність була спланована та наповнена «глибоким ідейним змістом». Але самі учні, вже втомлені від політичної індоктринації, часто замість серйозних радянсько-комсомольських творів віддавали перевагу фольклору і розважальним пісням та постановкам. На місцях у закладах воліли закривати на це очі. Але періодично обласні комітети комсомолу України, отримавши відповідні «сигнали», критикою і доганями змушували комсомольські осередки жорсткіше боротися з такою безідейністю.

Але поки відбувалася така боротьба, ширилася справжня суспільна небезпека, яку намагалися не згадувати і не виносити на загальне відома. У середовищі учнів почала ширитися кримінальна субкультура. Особливо це було характерно для Донбасу і Кривбасу, де знаходилася більшість шкіл та училищ трудових резервів України, а на місцевих шахтах працювало чимало карних в'язнів. Популярними стають «блатні» пісні та альбоми віршів, про зміст яких говорять самі їх назви: «Вор», «Тюремщики», «Письмо с Колымы» тощо. Ще одна біда –

масове розповсюдження сороміцьких пісень, наповнених вульгарним непристойним змістом.

Деякі посадовці почали бити на сполох. «Комсомол не став душею культмасової роботи в трудових резервах... Провина на комсомольських працівниках. Вони не змогли зацікавити, запалити нашу молодь!» – публічно заявляв один з них у 1949 р. Але правда в тому, що тими тоталітарними методами обмежень і директивного управління самодіяльністю можна було створити лише фальшиву обгортку, яка починала відштовхувати від себе більшість учнів своєю нещирістю.

Періодично учням організовували культпоходи в кіно, театр чи музей. Силами місцевих управлінь кінофікації в кожній області організовувалася робота пересувних кіноустановок для обслуговування учнів училищ та шкіл. Також відповідно до вказівок Міністерства кінематографії у міських кінотеатрах раз на тиждень проводилися спеціальні кіносеанси для трудрезервників за пільговими розцінками. Відомий випадок, коли навчальний заклад навіть за власні кошти придбав кіноустановку і регулярно безкоштовно показував фільми своїм учням.

У жовтні 1945 р. у Харкові для учнів шкіл фабрично-заводського навчання та училищ було організовано і проведено кінофестиваль на тему «Комсомол і молодь у бою і праці». Протягом 8 днів у кінотеатрі імені Держинського демонструвалися фільми на героїчну тематику, серед яких були тогочасні шедеври «Велике життя», «Олександр Невський», «О шостій годині вечора після війни» та інші. Перед кіносеансами у фойє для молоді читалися лекції і виступали колективи художньої самодіяльності. За офіційними підрахунками, загалом захід відвідали 15 тис. осіб. Його вважали еталонним і всім рекомендували як приклад до наслідування.

Але в перші повоєнні роки поруч з радянськими фільмами демонструвалося і так зване «трофейне кіно», переважно німецькі або американські стрічки розважального і пригодницького характеру. В підлітків і молоді вони користувалися шаленою популярністю, оскільки дозволяли хоч на

деякий час відволіктися від складної навколишньої реальності. Не були виключенням і трудрезервники. Але за організовані походи на «безідейне» іноземне кіно крім вдячності учнів адміністрація закладів неминуче отримувала ще й серйозні неприємності від міського чи обласного управління державних трудових резервів.

Будь які культпоходи завжди означали додаткову відповідальність, яка лягала на плечі педагогічного персоналу. Тому більшість працівників не горіла бажанням планувати їх частішими. Тим більше, що іноді траплялися дійсно страшні випадки. Так, у 1949 р. у Ворошиловградській (Луганській) області під час культпоходу учнів гірничопромислової школи № 53 поруч з клубом зав'язалася бійка між трудрезервниками та робітниками, в ході якої одного з них було вбито. Невдовзі до гуртожитку школи увірвалася група п'яних товаришів вбитого робітника і вчинила справжній погром.

Для сприяння фізкультурно-спортивній діяльності у школах та училищах системи державних трудових резервів у 1943 р. спеціально було створено Добровільне спортивне товариство «Трудові резерви», осередки якого були організовані практично у кожному навчальному закладі. Під егідою цього спортивного товариства у школах та училищах діяли секції з багатьох видів спорту. Найбільш популярними були ігрові види (футбол, волейбол), легка атлетика, а також лижний і стрілецький спорт. Для організації тренувань облаштовувалися власні спеціальні приміщення і майданчики. Також за домовленістю з профспілками використовували їхні спортзали і стадіони.

Вихованці регулярно брали участь у змаганнях як серед членів свого спортивного товариства, так і на першостях різних рівнів – від міських та районних до всесоюзних. Водночас діяльність спортивного товариства «Трудові резерви» забезпечувала масовість, але не якість. Абсолютна більшість осіб, які займалися в цих секціях не демонстрували спортивних досягнень. Спортивні розряди отримували лише одиниці (здагується цифра всього 2,5% загальної кількості членів). Нестача фахових тренерів, інвентарю і матеріальної бази призводили до низької якості занять. Втім, радянській владі скоріше була

потрібна не маса спортсменів, а міцні потенційні солдати. Спортивне товариство передовсім мало підготувати молодь до складання фізкультурних нормативів комплексу «Готовий до праці й оборони».

При школах фабрично-заводського навчання і училищах також діяли гуртки, що навчали хлопців та дівчат різним військовим спеціальностям (снайпера, кулеметника, мінометника тощо). Патріотизм та героїчний ентузіазм дітей війни підігрівався активною агітацією, тому добровольців у них було вдосталь. Підготовку вели військові керівники та інструктори фізичного виховання. Величезне значення надавалося стройовій підготовці. Ще з кінця 1944 р. було запроваджено проведення щомісячних внутрішніх та щоквартальних обласних стройових оглядів трудрезервників, а часто разом ними і конкурси стройової пісні. Роль судів при цьому виконували директори закладів та начальство з обласних управлінь державних трудових резервів.

Яка ж була альтернатива організованому дозвіллю в закладах системи трудових резервів?

Неформальне, самостійне проведення вільного часу часто поєднувалося з порушеннями внутрішнього розпорядку. Воно часом набувало суспільно-небезпечних форм. Траплялося, що учні (як правило, хлопці) влаштовували пияцтво, яке потім неминуче супроводжувалося хуліганськими витівками, бійками, аморальною поведінкою.

З іншого боку, самостійне дозвілля могло мати і соціально-адекватний характер. Сільські хлопці та дівчата, потрапивши до міста, за старим звичаєм збиралися на традиційні «посиденьки» на вулиці, де спілкувалися, жартували, співали народних пісень. Втім такі, за висловом одного з очільників системи трудрезервів Донбасу, «відсталі сільські вечірки» вважалися загрозою для комсомольського виховання. Тому вечорниці на вулиці заборонялися, а учнів спрямовували до клубів та червоних куточків.

У ті голодні повоєнні роки багато підлітків займалися збиранням грибів і ягід чи рибальством. Для цього доводилося самовільно відлучатися із навчального закладу до лісу чи річки. Щоправда, адміністрація закладів замість

боротьби з цим явищем брала його під свій контроль. Учнів заставляли здобути трофеї здавати «у спільний котел» до їдальні. У 1946 р. на Сумщині так було зібрано 300 кг ягід, 120 кг грибів, 300 кг риби.

Попри активну атеїстичну пропаганду не всі вихованці закладів державних трудових резервів ставали «безбожниками». Потайки частина учнів носили хрестики, молилися, самовільно відлучалися, щоб відвідати церкву. Особливо гостро релігійне питання стосувалося примусово мобілізованої молоді з регіонів, які були нещодавно приєднані Радянським Союзом (зокрема, Західної України), адже у цих місцевостях підлітки встигли вирости у віруючих християнських сім'ях.

Та у повоєнний час деякі посадовці системи державних трудових резервів більше бажали зберегти учнів у доброму внутрішньому стані та позитивному настрої, ніж боротися з вірою в Бога. Так, у 1948 р. начальник Краснолуцького міського управління трудових резервів, щоб припинити самовільні відвідування храму учнями, встановив організований порядок походу на церковну службу. У неділю бажуючі особи дисципліновано шикувалися та йшли до церкви строем на чолі з майстром. Згодом за такий підхід до виховної роботи зазначений посадовець зазнав нищівної критики з боку Центрального комітету комсомолу України у спеціальній доповіді, присвяченій політичному вихованню трудрезервників.

Проведений аналіз специфічного вітчизняного досвіду управління соціокультурним життям та безпосередньо організації дозвілля у закладах професійної освіти зазначеного хронологічного періоду дозволяє дійти таких висновків:

1. Організація позанавчального життя молоді в установах системи трудових резервів ґрунтувалася на напіввоєнних принципах виховання, а розпорядок дня трудрезервників був жорстко регламентованим.

2. Позанавчальна робота і організоване дозвілля учнів навчальних закладах трудових резервів передовсім спрямовувалася на додаткове політико-

ідеологічне та військово-фізичне виховання мобілізованої молоді з використанням принципів авторитарної педагогіки.

3. Заходи з проведення учнівського дозвілля мали ідеологічну і патріотичну спрямованість та сприяли ствердженню мілітарного духу в школах ФЗН та училищах.

4. Ставлення учнівського контингенту до стану організації соціокультурного життя в установах профтехосвіти було неоднозначним. Незважаючи на зовнішню позірну лояльність учнів до характеру культурно-масової роботи, тотальний контроль і надмірна заідеологізованість дозвілля робили його непривабливим для молоді.

5. Неформальне, самостійно організоване проведення вільного часу, незважаючи на його характер, керівництво системи державних трудових резервів вважало шкідливим, забороняло і боролось з ними.

ВИСНОВКИ

У контексті дослідження суспільно-політичного та повсякденного життя на українських землях авторський колектив зосередився на двох основних напрямках:

- роль українських громадсько-політичних діячів, вчених першої половини ХХ століття у суспільно-політичному житті України (на прикладі К. Мацієвича, С. Тимошенка, В. Андрієвського, Л. Фролова);

- урбанізаційні процеси на українських землях після Другої світової війни та їхній вплив на розвиток сільської інфраструктури, системи професійно-технічної освіти, повсякдення і дозвілля різних категорій населення (селян, молоді тощо).

У дослідженні авторами були використані напрацювання вітчизняних та іноземних науковців, а також залучено досі невідомі та маловідомі джерела (архівні, опубліковані нормативні, мемуарні матеріали, періодична преса тощо).

Діяльність українських діячів першої половини ХХ століття фактично можна розцінювати одночасно як внутрішньо- та зовнішньополітичний чинник, що мав безпосередній вплив на суспільно-політичні процеси в Україні. Це пояснюється тим, що значна їхня кількість у певний момент свого життя (як правило, після подій Української революції 1917-1921 років або після Другої світової війни) емігрувала поза межі України, але при цьому їхня громадсько-політична активність продовжувала бути спрямованою на вирішення проблемних питань української культури, політики, державотворення тощо.

Щодо урбанізаційних процесів, які відбувалися на українських землях після Другої світової війни, то вони впливали не лише на розбудову житлової інфраструктури у сільській чи міській місцевостях, але і мали значний вплив на повсякденне життя місцевого населення, зокрема їхнє дозвілля, побутові умови життя і т.п.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

1. Доманицький В. Кость Мацієвич (Замість вінка на могилу). Київ, 1943. 13 с.
2. Власенко В. Штрихи до портрета Костя Мацієвича // Сумська старовина. 1997, № 1 (2). С. 25-30.
3. Плисюк В. Кость Мацієвич // Українські кооператори (історичні нариси). Львів, 1999, Кн. 1. С. 218-222.
4. Сергійчук В. Мені ходить головно про працю для України... // Пам'ять століть. 2001, № 4. С.14-48.
5. Власенко В. Агроном і дипломат. Штрихи до біографії Костя Мацієвича // Політика і час. 2002, № 10. С. 78-86.
6. Єпик Л.І. К.А. Мацієвич – науковець, дипломат, громадсько-політичний діяч // Український історичний журнал. 2007, № 1. С. 125-135.
7. Власенко В. К. Мацієвич і Є. Чикаленко: співпраця в еміграції // Євген Чикаленко – будитель української нації (до 150-річчя від дня народження). Зб. наук. праць / Упор. Н. І. Миронець, В.М. Піскун, І.М. Старовойтенко. Київ, 2014. С. 263-274.
8. Уткін О.І. К.А. Мацієвич – український вчений та громадсько-політичний діяч // Історія науки і біографістика [Електронне видання] / ДНСГБ УААН. 2014, № 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2014_4_15
9. Власенко В. Кость Мацієвич і Український республікансько-демократичний клуб у Празі // Ridna Mova = Рідна мова: кварталник Укр. вчительського т-ва у Польщі. 2007, № 7. С. 60-67.
10. Vlasenko V., Guzun V. Konstantin Mațievici omul de știință și diplomatul ucraianian // Caiete diplomatice/ Institutul Diplomatic Român. 2015, № 3. P. 20-45.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), ф. 3841, оп. 1, спр. 2.
12. ЦДАВО, ф. 3841, оп. 1, спр. 8.
13. ЦДАВО, ф. 3859, оп. 1, спр. 230.

14. Українська господарська академія в Чехословацькій Республіці. Подебради, 1928. 64 с.
15. Мацієвич К. Один з головних елементів сучасної хліборобської кризи. *Записки Української Господарської Академії в Ч.С.Р.* Подебради, 1931. Т. III. Вип. 3. С. 63-85.
16. Мацієвич К. Сільсько-господарська освіта та позаочне навчання. *Журнал шкільного листування УТГІ при УГА.* Подебради, 1933. № 6. С. 1-3.
17. Мацієвич К. Завдання с.-г. політики та її напрямні в перехідний період. Відбитка зо збірника «Сільське господарство України». Прага: Культурно-наукове вид-во УНО, 1942. 42 с.
18. Матяш І., Власенко В. Колумбарій Української господарської академії в Подебрадах // *Місяч пам'яті української дипломатії: енциклопедичний довідник* / Упоряд. та заг. ред. І. Матяш. Київ, 2022. С. 622–631.
19. Сергій Тимошенко. ПОВЕРНЕННЯ / за наук. ред. О. Михайлишин. Харків: Раритети України, 2021. 288 с.; 480 іл.; 364 бібл.
20. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 2. Варшава: Праці Українського наукового інституту. Т. XII. Серія мемуарів. Кн. III. 1933. 486 с.
21. Січинський В. Історія українського мистецтва. Вип. I. Архітектура. Нью-Йорк: НТШ, УВАН, 1956. 180 с.
22. ЦДАВО, ф. 3795, оп. 1, спр. 581.
23. Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського (ІР НБУ), ф. 114, спр. 9.
24. ІР НБУ, ф. 114, спр. 13.
25. ІР НБУ, ф. 44, спр. 841-844.
26. Козловський О. Творці національної політехніки // Українська Господарська Академія в Ч.С.Р. Подебради, 1922–1935 і Український Технічно-Господарський Інститут. Подебради – Регенсбург – Мюнхен, 1932–1972. Нью-Йорк, 1972. С. 75-98.
27. Професор Сергій Тимошенко // Українська Господарська Академія в Ч.С.Р. 1922-1935. Нью-Йорк, 1959. С. 65-68.

28. Українська еміграція 20-30 років минулого сторіччя в архівних документах розвідки. Ч. 1 [електронний ресурс] / Служба зовнішньої розвідки України. Київ, 2016. Ч. I. 244 с.

29. Власенко В. Українська громада у Белграді у міжвоєнний період (за матеріалами паризького «Тризуба»). Київська старовина 1, 2011. С. 123–136.

30. Власенко В., Гузун В. Національно-демократичне середовище міжвоєнної української еміграції в країнах Південно-Східної Європи. Сумська старовина. XLVIII, 2016. С. 25-49.

31. Власенко В. Громадські організації української еміграції в Сербії у міжвоєнний період. Поповић, Људмила (уредник). Украјинистика и словенски свет. Београд: Филолошки факултет, 2017. С. 436–446.

32. Власенко В., Курінной О. Василь Васильович Андрієвський в Українській революції 1917–1921 рр. на Чернігівщині (за матеріалами архівно-слідчої справи Василя Андрієвського). Сумська старовина. LVIII, 2021 С. 18-24.

33. Гула О. Діяльність українських культурно-просвітницьких організацій у Королівстві КСХС/Югославія як чинник збереження національної ідентичності (1918–1941 рр.). Часопис української історії 37, 2018. С. 30-38.

34. Козлітін В. Українські громадські організації в Югославії (20-30-ті рр. ХХ ст.). Українська діаспора 9, 1996. С. 52-69.

35. Іванис В. Стежками життя (спогади). Кн. V. Новий Ульм, 1962. 514 с.

36. Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Прага, 1942. Ч. 1. 372 с.

37. Артюшенко Ю. Легія Українських Націоналістів // Євген Коновалець та його доба. Мюнхен: видання Фондації ім. Євгена Коновальця, 1974. С. 380-394.

38. Práce ruské, ukrajinské a běloruské emigrace vydané v Československu 1918-1945: (Bibliografie s biografickými údaji o autorech) / Bibliografii zpracovaly Z. Rachůnková a M. Řeháková, biografická hesla zpracoval J. Vacek. Praha: Národní knihovna České republiky, 1995. Díl. I.; Svazek 2. S. 425-849.

39. Другий Український науковий з'їзд у Празі. Бібліографічний покажчик наукових праць української еміграції 1920-1931 / Упоряд. П. Зленко. Прага, 1932. 154 с.
40. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945-1991 рр.) Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с.
41. Бажан О. Г. Особливості відбудовчого періоду в Українській РСР у другій половині 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. // Наукові записки НаУКМА: Історичні науки. 2005. Т. 41. Історичні науки. С. 20-28.
42. [Без автора]. Школу відремонтовано // Більшовицька зброя. 1944. 30 липня. № 132 (200). С. 4.
43. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. Р-3369, оп. 1, спр. 47.
44. ДАСО, ф. Р-3788, оп. 1, спр. 1.
45. ДАСО, ф. Р-3788, оп. 1, спр. 4.
46. ДАСО, ф. Р-3789, оп. 1, спр. 3.
47. ДАСО, ф. Р-3789, оп. 1, спр. 6.
48. ДАСО, ф. Р-3790, оп. 1, спр. 1.
49. Єфимчук Н. Л. Особливості відбудови та умови діяльності сільських шкіл на Житомирщині в 1943–1950 рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка: Серія «Історія». 2015. Вип. 1. Ч. 2. С. 121-124.
50. Історія селянства Української РСР: у 2 т. Т. 2 / відп. ред. І. І. Компанієць. Київ: Наукова думка, 1967. 535 с.
51. Лимар О. Учні ремонтують свою школу // Більшовицька зброя. 1944. 15 червня. № 100 (168). С. 4.
52. Мічуда В. В. Відбудова мережі культурно-освітніх установ на селі у повоєнні роки (1945-1955) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. наук. ст. / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2004. Вип. 9. С. 354-359.
53. Пастушенко В. Відбудовуємо школи // Більшовицька зброя. 1944. 18 липня. № 123 (191). С. 3.

54. Ревенко В. В. Будівництво і проектування сіл Півдня України у післявоєнний період (1945-1955 рр.) // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер.: Історія. 2010. Т. 140, Вип. 127. С. 144-148.

55. Розвиток народного господарства Української РСР (1917-1967): у 2 т. Т. 2. Завершення будівництва соціалізму і перехід до комунізму (1938-1967 рр.) / відп. ред. Д. Ф. Вірник. Київ: Наукова думка, 1967. 500 с.

56. Сумская область в период Великой Отечественной войны. 1941-1945: сборник документов и материалов / сост. Л. Г. Должинец, Л. А. Заика и др. Киев: Наукова думка, 1988. 440 с.

57. Сушик І. В. Соціально-економічний розвиток волинського села у перше повоєнне десятиріччя // Український селянин. 2012. № 13. С. 222-224.

58. Терещенко Т. В. Стан житлового будівництва в сільській місцевості у 1945-1950 рр. (на матеріалах центральних областей України) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2016. Вип. 45. Т. 1. С. 277-280.

59. Тітіка О.О. Роль місцевої промисловості України в соціально-економічному відродженні села в 1946-1950 рр. // Український селянин. 2015. № 15. С. 92-95.

60. Худенко Б. Зволікають відбудову школи // Більшовицька зброя. 1951. 22 червня. № 122 (2804). С. 3.

61. Голиш, Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005.

62. Грідіна І.М., Касьянова Н.М. Діяльність органів міліції Донбасу щодо ліквідації безпритульності і бездоглядності у 1943-1953 роках // Вісник Донецького національного університету. Серія Б, Гуманітарні науки, 2. 2008. С. 229-234.

63. Добров П.В., Овчиннікова Я.С. Умови життя дітей та підлітків Донбасу в перший період Другої світової війни 1939-1942 // Історичні і політологічні дослідження, 1-2, 2008. С.45-52.

64. Касьянова Н. М. Організація виховного процесу дітей-сиріт післівійоенного Донбасу // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Серія: Історія, 104(91). 2009. С. 100-107.
65. Коваленко Є.Я. Теорія та історія культури механістичного менеджменту // Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Менеджмент соціокультурної діяльності, 1. 2019. С. 32-63.
66. Ковпак Л. В. Найближча історія: Україна 1945-2000 рр. Київ: Наш час, 2007.
67. Лікарчук І.Л. Управління системами підготовки кваліфікованих робітників в Україні (1888–1988 рр.). Київ: Вища школа, 1998.
68. Мартинишин Я.М., Коваленко Є.Я. Формування сучасної системи управління життєдіяльністю суспільства // Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Менеджмент соціокультурної діяльності, 1. 2018. С. 7-24.
69. Медвідь Г. Кіноустановка у залізничному училищі // Більшовицька зброя, 47. 1948. 4.
70. Овчиннікова Я.С. Умови навчання та праці неповнолітніх Донбасу у навчальних закладах системи державних трудових резервів СРСР у 1940–1941 роках // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Серія: Історія, 104(91). 2009. С. 78-83.
71. Селецький А.В. Професійна підготовка робітничих кадрів в Україні (1920–1959 рр.). Київ: Ін-т проф.-техн. освіти НАПН України, 2012.
72. Ткачук Ю. Культурно-дозвіллеві практики як соціокультурне явище: концептуальні засади вивчення // Релігія та соціум, 4. 2015. С. 128-133.
73. Хоменко Н. Повсякденне життя студентської молоді повоєнної України // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика, 15(2). 2009. С. 305-321.
74. Шипік Н.Ф. Мобілізації молоді до навчальних закладів професійно-технічної освіти системи трудових резервів Донеччини у 1944–1949 рр. // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія, політологія, 3. 2012. С. 19-29.

75. Янковська О. Соціально-побутова сфера життя громадян УРСР як відбиток пріоритетів держави від початку повоєнної відбудови до кінця «відлиги» // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика, 19. 2014. С. 20-53.

76. Crowley D., Reid, S.E. (Eds.). Pleasures in Socialism: leisure and luxury in the Eastern Bloc. Northwestern University Press, 2010.

77. Kovalenko Y., Khlystun O., Martynyshyn Y. Humanism as a Philosophical Category and Socio-Cultural Phenomenon in the Society's Life Management // Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Менеджмент соціокультурної діяльності, 2. 2019. С. 3-31.

78. Siegelbaum L.H. The shaping of Soviet workers' leisure: Workers' clubs and palaces of culture in the 1930s // International Labor and Working-Class History, 56. 1999. pp. 78-92.

79. Tsipursky G. Socialist Fun: Youth, Consumption, and State-Sponsored Popular Culture in the Soviet Union, 1945–1970. University of Pittsburgh Press, 2016.

80. Zajda J.I. Education in the USSR: International studies in education and social change. Elsevier, 2014.

81. Нікілев О.Ф. Житлово-комунальний стан українського села: реалії повсякденності 1950-х – середини 1960-х рр. // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. 2012. Вип. 20. С. 58-65.

82. Горбатюк О.С. Стан електрифікації сільського господарства України у роки повоєнної відбудови (кінець 40-х – початок 50-х років ХХ ст.) // Історичний архів. Наукові студії. 2012. Вип. 8. С. 24-27.